rekenschap

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR WETENSCHAP EN CULTUUR

UVH
UNIVERSITEIT VOOR HUMANISTIEK
BIBLIOTHEEK
Van Asch van Wijckskade 28
3512 VS Utrecht
Tel: (030) 239 01 99

Humanistisch Opleidings Instituut
BIBLIOTHEEK
Postbus 797 - 3500 AT Utrecht

EUTHANASIE

VRAAGPUNTEN OVER GEWELD

LIEGEN TEGENOVER TERRORISTEN

DE WERELD VAN DE TOETSEN

JUNI 1976 nr. 2
23e JAARGANG

DE UITLEENTERMIJN LOOPT AF OP:

Forkenschap

Wij zeggen en *ik* bedoelen is een van de meest uitgezochte beledigingen.

*

Liefde is het vermogen het gelijke bij het ongelijke waar te nemen.

*

Niet de minste van de taken waarvoor denken zich geplaatst ziet, is alle reactionaire argumenten tegen de westerse cultuur in dienst van de progressieve voorlichting te stellen.

*

Geliefd wordt men alleen wanneer men zich zwak mag tonen zonder kracht te provoceren.

Adorno
Minima moralia 1940-'45

INHOUD

Hoofdbestuur H.V.: Euthanasie / 43
O. Birman: Adolf Portmann / 45
J. P. van Praag: Vraagpunten over geweld / 52
P. Spigt: Het liegen of het breken van beloftes tegenover terroristen / 57
Hans Freudenthal: De wereld van de toetsen / 60
J. van Londen: Wiens problemen zijn de problemen van bejaarden? / 73
G. F. Makkink: Het talendilemma in Europa / 76
P. Krug: Actualiteiten / 79
Red.: De emancipatie van de vrouw / 85
P. Spigt: Notities van een lezer / 88

Euthanasie

In het kader van de discussie in het Hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond omtrent de standpunten voor een Humanistisch Perspectief, is onlangs onderstaande tekst aanvaard.

Bevordering van het stellen van nadere grenzen zowel ten aanzien van het gebruik van middelen tot verlenging van het leven als ten aanzien van het beëindigen van leven van ernstig lijdenden.

Bij euthanasie kunnen belangen van individu en gemeenschap (c.q. naaste omgeving) scherp tegenover elkaar komen te staan, waar die overigens parallel lopen.
Wezenlijke grondslagen van onze samenleving zijn het recht op leven en de plicht tot bescherming daarvan. Toch wint het besef veld dat dit recht en deze plicht niet mogen meebrengen dat "schijnleven" door kunstmiddelen wordt in stand gehouden, dan wel iemand de "weldaad" van de dood wordt onthouden. Meer dan voorheen zijn medici bereid behandelingen zonder ander doel dan het handhaven van een niet-meer-bewust-bestaan te staken en dit wordt ook in het algemeen aanvaard. Ook is, meer dan vroeger, aanvaardbaar dat niet altijd het bestrijden van een incidentele ziekte bij een aan een ongeneeslijke ziekte lijdende patient in diens belang is en dat "laten sterven" door een andere natuurlijke oorzaak toelaatbaar is.
Staken of nalaten van een behandeling, passieve euthanasie genaamd, komt in het algemeen niet ter toetsing van de strafrechter. De patient is immers overleden door een "natuurlijke" oorzaak in deze gevallen, en justitieel onderzoek blijft dan gewoonlijk achterwege. Wel echter is mogelijk dat niet-behandelen ter toetsing komt van de medische tuchtrechter.
Het is anders gesteld met het toedienen van de dood veroorzakende middelen, de actieve euthanasie. Hier is eigenlijk geen sprake van een "natuurlijke" dood en — wanneer blijkt dat dit het geval was — moet een justitieel onderzoek geschieden alvorens verlof tot teraardebestelling of crematie kan worden verleend. Dit geldt ook dan, wanneer de "doodslag" op uitdrukkelijk verzoek van de patient geschiedde.
Hoe langer hoe meer wordt echter erkend dat er omstandigheden zijn waarin het belang van de patient vordert dat hij bij het sterven wordt "geholpen". Tot dusver geschiedt een dergelijk helpen tersluiks.
Het is ethisch zonder belang om — zoals algemeen gebeurt — een onderscheid te maken tussen actieve en passieve euthanasie. In beide gevallen immers wordt de dood bevorderd, hetzij door toediening van daartoe geeigende middelen, hetzij door achterwege laten van levensverlengende medi-

caties. Er is dan ook eigenlijk geen reden waarom in het ene geval artsen wel, in het andere niet (dan wel moeilijk) ter berechting kunnen worden geroepen. De wet dient dan ook, anders dan op het ogenblik nog geldt, de artsen zeker ruimte te bieden naar verantwoord inzicht te handelen. Dit geldt in het bijzonder waar er sprake is van de zogenaamde vrijwillige euthanasie, het bevorderen van de dood — in passieve of actieve vorm — op verlangen van de patient. Ieders recht tot vrije beschikking over zijn eigen leven dient te worden geëerbiedigd. Het aldus euthanatisch handelen op uitdrukkelijk verzoek van de patient moet voorbehouden blijven aan de medicus, daar deze een eigen verantwoordelijkheid heeft en levensmogelijkheden van de patient kan onderkennen. Onaanvaardbaar is deze bevoegdheid ook toe te kennen aan niet-medici, gezien de gevaren verbonden aan gebrek aan medische kennis en mogelijke afhankelijkheid. Wel dient reeds gedurende de opleiding van medici ruime aandacht te worden geschonken aan toepassingsmogelijkheden van euthanasie.

Bij de zogenaamde onvrijwillige euthanasie, d.w.z. de euthanasie zonder verzoek van of mogelijk zelfs tegen de wil van de patient, tekenen zich duidelijk gevaren af.

Niet kan worden ontkend dat — zeker in de passieve vorm — ook hier omstandigheden denkbaar zijn, waarin, zonder dat van enige daartoe strekkende wens is gebleken, euthanatisch handelen kan zijn geboden. Maar ook hier geldt dat in wezen onderscheid tussen passieve en actieve euthanasie niet van betekenis is. Bij deze groep van gevallen blijft dan ook bij voortduring grote behoedzaamheid geboden.

Het is hier waar belangen van patient (men denke aan patienten die niet tot uiting van gevoelens of verlangens meer in staat zijn) kunnen worden vertroebeld door die van anderen. Familie "die het niet meer kan aanzien", die niet of niet meer tot verzorging bereid of in staat is, kosten — ook voor de gemeenschap — aan behandeling en verpleging verbonden, "beter" recht van anderen op gebruik van in beperkte mate voorhanden voorzieningen. Bij toekomstige ontwikkelingen moeten hier de grenzen aan euthanatisch handelen scherp in het oog worden gehouden. De plicht tot bescherming van leven van bejaarden, invaliden, onvolwaardigen gaat boven vele andere plichten en ook boven vele algemene belangen.

Maar belangen van patient en zijn omgeving zijn veelal nauw verweven en het kan voorkomen dat die belangen tegen elkander moeten worden afgewogen. Wanneer zulks tot het doen van keuzen leidt is waakzaamheid vereist opdat de benodigde keuze met de uiterste zorgvuldigheid en deskundigheid wordt gemaakt.

Hoofdbestuur H.V.

23 april 1976

Adolf Portmann

De Zwitserse bioloog en filosoof Adolf Portmann is voor velen van ons zeker geen onbekende. Zo herinner ik mij dat Wim van Dooren al tien jaar geleden een kleine gespreksgroep van "Socrates" leidde waarbij als onderwerp was gekozen "Wezen en bestemming van de mens". Als voorbereidende lektuur werd toen o.m. aanbevolen Portmanns "Neue Wege der Biologie". Dit was mijn eerste kennismaking met Portmann. Sindsdien heb ik met veel belangstelling meer boeken van hem gelezen. Overigens valt de betekenis van Portmann ook af te leiden uit het feit dat er inmiddels tenminste drie boeken over hem en zijn filosofie werden gepubliceerd. *)

In 1974 is nu bij Verlag ECON, Wien/Düsseldorf, een nieuw boek van Portmann zelf verschenen, getiteld *"An den Grenzen des Wissens"*, met de ondertitel *"Vom Beitrag der Biologie zu einem neuen Weltbild.* **) Het bevat een terugblik op zijn jeugd, zijn beroepskeuze, zijn levensloop en op de vele resultaten van zijn onderzoekingen op het gebied van biologie en antropologie. Tevens geeft het een goed inzicht in zijn houding als mens en in zijn filosofische visie.

Alhoewel ik Portmann's opvattingen soms niet helemaal deel, vind ik het boek uiterst boeiend en zou het zeer ter lezing willen aanbevelen.

Portmann werd in 1897 in Bazel geboren in een overtuigd socialistisch gezin. Zijn jongere broer koos een politieke loopbaan. Ook Adolf was steeds geïnteresseerd in maatschappelijke problemen maar heeft zich nooit aktief met politiek bezig gehouden.

Reeds als kleine jongen toonde hij een uitgesproken belangstelling voor twee disciplines: voor kunst en voor biologie. Dat hij later zoölogie zou gaan studeren was haast vanzelfsprekend. In 1921 voltooide hij zijn universitaire studie, maar in later jaren twijfelde hij soms toch of hij bij zijn vak moest blijven of dat hij zich liever geheel zou willen wijden aan het schilderen, dat hij nooit helemaal opgaf. Zoölogie was indertijd een vak zonder veel financiële perspectieven en men kon zijns inziens "op beide manieren evengoed hongeren". Zowel zijn tekentalent als zijn begrip voor vele andere kunstuitingen

*) **E. Koepke:** Adolf Portmann, Wegbereiter zu einem neuen Weltbild, Hamburg 1964;
Marjorie Greene: Approaches to a Philosophical Biology, New York/London 1965;
Rudolf Kugler: Philosophische Aspekte der Biologie Adolf Portmanns, Zürich 1967.

) **Adolf Portmann: An den Grenzen des Wissens, ECON Verlag, Wien/Düsseldorf, 264 bladzijden, 18 afbeeldingen, linnen, DM 26,—.

kwamen hem overigens bij de beoefening van de biologie goed van pas. Het bij ECON verschenen boek b.v. bevat 18 fijne tekeningen van zijn hand van dieren en planten (jammer genoeg moet hierbij worden opgemerkt dat de reprodukties soms zo vaag zijn dat de lezer de details niet goed kan waarnemen, terwijl het boek overigens zeer fraai van uitvoering is). Hij vergelijkt in zijn bespiegelingen strukturen in de natuur vaak met het werk van bekende architekten en maakt vele opmerkingen over schilders, schrijvers, filosofen die hem hebben beïnvloed. Zijn universele belangstelling voor zo vele uitingen van de menselijke geest, die steeds weer naar voren komt, maakt het lezen van zijn geschriften tot een bijzonder genoegen.
Na enige jaren assistent te zijn geweest aan de "Zoologische Anstalt Basel" werd hij in 1931 benoemd tot hoogleraar. Portmann was een geboren docent. Hij werd o.m. ook een gewaardeerd spreker voor de Zwitserse radio, waarvoor hij jaren lang een vaste rubriek over biologie verzorgde. Omdat er toen nog geen TV bestond moest hij zich voor niet-vakmensen zonder illustraties toch begrijpelijk kunnen maken. Vele van zijn collega's vonden het vreemd dat een "ordentlicher Professor" zich er voor leende, om een publiek van leken geregeld tien minuten lang voor de radio op de hoogte te brengen van de vraagstukken van het "vak".
Ik zal nu trachten Portmann's gedachten zo objektief mogelijk weer te geven: Hij was van meet af aan Darwinist en wel in een tijdperk toen diens veronderstellingen nog niet helemaal bewezen en zelfs zeer omstreden waren. De leer van de evolutie, inmiddels gestaafd door onbetwistbare inzichten van scheikunde, geologie en biologie, vormden reeds vroeg de basis van zijn gedachten. Hij kon zich echter niet neerleggen bij goedkope verklaringen van verschijnselen, die hem van belang leken, ook al werden deze door velen van zijn vakgenoten plausibel genoeg gevonden. Hij stelde zich als opgave, de open plekken in ons weten, de "raadsels", op te zoeken. Z.i. zou de overgang van dode naar levende materie niet zo simpel kunnen zijn verlopen als sommige onderzoekers toen meenden te mogen aannemen. Geen wonder dat hem op een kongres eens werd toegesnauwd: "Hoe lang wilt u ons nog met uw eeuwige vragen blijven ophouden, Herr Professor?". Bij een andere gelegenheid kreeg hij het verwijt te horen: "U houdt zich met filosofische, niet met biologische problemen bezig!".
Een vraagstuk dat Portmann bijzonder boeide was het onderzoek naar de oorzaak van de kleur en de vorm van levende wezens. De befaamde Amerikaanse architekt Louis Sullivan had toen ten aanzien van zijn vak het principe opgesteld: "Form Follows Function". Verschillende onderzoekers dachten dezelfde wetmatigheid ook in de natuur terug te kunnen vinden. De uitwendige vorm van dieren lijkt inderdaad vaak bepaald door hun skelet of door de ligging van hun organen. Ook de zichtbare kleuren schijnen altijd een gemakkelijk afleesbare funktie te hebben, zoals b.v. de schutkleur van een rups of de gestreepte huid van een zebra. Ook Portmann meent dat er inderdaad een samenhang van vorm, kleur en funktie in de natuur bestaat. Alles wat leeft

zou zonder die samenhang niet kunnen existeren. Toch wordt deze relatie vaak overschreden. Er blijven gebieden aan te wijzen waar kleur en/of vorm niet funktioneel verklaard kunnen worden. Talloze opvallende kleuren en tekeningen die men op de vleugels van vlinders of op de veren van vogels tegenkomt, vallen hieronder.
Portmann, altijd geboeid door het nog niet bekende of nog niet doordachte, vermoedt dat achter de kleur en de vorm van vele dieren geheimen zijn verborgen die wij moeten trachten te doorgronden. Wat voor "doel" hebben de talloze vormen en kleuren van zeeanemonen? Ze kunnen het dier noch beschermen door het minder zichtbaar te maken noch zijn vijanden afschrikken. Op welke wijze zijn de fantastisch mooie patronen ontstaan die wij op de vleugels van vlinders of op de staart van de pauw tegenkomen? Men kan deze ook niet verklaren door de innerlijke bouw van het dier. Ook selektie in de loop van de evolutie kan volgens Portmann geen bevredigend antwoord geven. Ze zijn naar buiten gericht, berekend op het oog van een ander die hen kan waarnemen. Zouden ze werkelijk slechts door toeval tot stand zijn gekomen? Portmann is van mening dat elk levend wezen niet alleen bestaat uit strukturen die het in staat stellen te overleven en zich te vermenigvuldigen. Behalve deze noodzakelijke funkties bezit het een "Innerlichkeit" die typisch is voor zijn soort en die zich door "Selbstdarstellung" uitdrukt in zijn "Aeusserlichkeit". Men kan zich indenken dat velen van Portmann's kollega's weinig begrip toonden voor deze stelling.
De wijze waarop wij de natuur bestuderen wordt door Portmann vergeleken met hetgeen er in een schouwburg gebeurt. Het voor het voetlicht zittende publiek ziet de handeling uiteraard heel anders dan de mensen op of achter het toneel. De natuurvorser zit bij wijze van spreken op de voorste rij. Hoe zou hij, door alleen naar het toneel te kijken, de feitelijke oorzaken van het zichtbare kunnen beoordelen? Portmann noemt als treffend voorbeeld de wijze waarop wij ons voorstelden dat de bijen honing zoeken. Op een weiland met rode papavers kunnen wij duidelijk zien hoe de diertjes de weg zoeken naar de felrode kleur van de bloemen. Vanzelfsprekend worden ze door het felle rood aangetrokken dacht, neen zág, de onderzoeker. Tot men niet zo lang geleden konstateerde dat het deel van het spektrum dat door het bijenoog kan worden waargenomen principieel anders ligt dan bij ons. Bijen kunnen geen groen zien — de kleur die voor ons in het landschap overheerst — evenmin als rood! Ze worden aangetrokken door een ultraviolet licht dat onze ogen helemaal niet kunnen waarnemen. Dit voorbeeld bewijst dat onze eigen, voor onze soort specifieke, aanleg verregaand kan konstrasteren met die van andere levende wezens. Bij gebrek aan kennis ten aanzien van het "proces achter het toneel" kunnen we gemakkelijk tot volkomen verkeerde konklusies komen. Onze eigen wereld noemt Portmann de "mediokosmos", de enige ons werkelijk bekende ruimte. Onze beperktheid belet ons de ons omgevende "makrokosmos", waarin andere wezens leven, die aan andere wetten zijn onderworpen, zonder meer te begrijpen.

Portmann geeft in dit verband toe dat Konrad Lorenz grote verdiensten heeft verworven op het gebied van gedragspatronen die hij heeft bestudeerd. Diens "lichtvaardige" konklusies ten aanzien van selektie op grond van uiterlijke vormen wijst hij echter af, evenals het denkbeeld dat men uit het gedrag van één diersoort dat van andere — laat staan dat van de mens — zou kunnen afleiden. Met deze opmerking wordt de staf gebroken over Lorenz's boek "Das sogenannte Böse". Dit is trouwens ook reeds door anderen gebeurd.
Het onderzoek naar de oorzaken van de buitengewone positie die de mens inneemt in de natuur trok Portmann bijzonder aan. Terwijl vele Darwinisten zich ermee tevreden stelden tekens van verwantschap aan te tonen tussen mensapen en mensen, zocht Portmann juist naar het typische verschil tussen de beide soorten. Hij wilde de oorzaak opsporen van de geweldige voorsprong van het menselijke ras op de dieren. De eigen weg, die de mens sinds 30 à 40 miljoen jaren is gaan bewandelen, kon z.i. niet uitsluitend worden verklaard aan de hand van de mogelijkheden die de groter wordende hersenen hem zouden bieden. Hoe kon de mens de volgens Portmann voor hem typische "geistige Beziehung zur Welt" vinden? Op dit gebied heeft Portmann zijn meest belangwekkende theorieën ontwikkeld. Beïnvloed door de filosoof Max Scheler en de bioloog Helmuth Plessner, die het wezen van de mens reeds treffend had omschreven als "natürliche Künstlichkeit", verdiepte Portmann zich in de enorme invloed van de menselijke kultuur op latere geslachten.
Om de volle betekenis hiervan te kunnen begrijpen is het nodig zich de grote kloof te realiseren die er tussen verschillende diersoorten bestaat, n.l. die tussen de z.g. "nestblijvers" en "nestvlieders". Vele vogels, o.m. mussen, behoren tot de eerste groep. Ze komen naakt en hulpeloos, met door een velletje dichtgegroeide ogen en oren, uit het ei. Daardoor zijn ze volkomen aangewezen op voedselverzorging door de ouders. Kippen en eenden daarentegen zijn typische voorbeelden van nestvlieders. Ze lopen en pikken hun voedsel op direkt nadat ze uit het ei gekomen zijn. Tussen de beide groepen bestaat een duidelijk verschil ten opzichte van de bebroedingsduur van de eieren: bij nestblijvers duurt deze ± 10 dagen, bij nestvlieders gemiddeld 40 dagen.
Reptielen komen als volkomen ontwikkelde diertjes op de wereld. De meeste verlaten het ei na een broedtijd van 30 à 60 dagen. Ook veulens, kalveren, pas geboren olifanten en robben zijn meteen na de geboorte springlevend. Wel blijven ze nog een tijd afhankelijk van de melk van de moeder, maar ze kunnen toch direkt met de ouders meerennen of meezwemmen. Vele andere zoogdieren zoals muizen, ratten, egels, mollen worden daarentegen geboren met door een vlies bedekte ogen en zijn dus in de eerste tijd hulpeloos. Opvallend is dat alle z.g. nestvlieders afkomstig zijn van een al heel lang geleden op de aarde voorkomende diersoort. De nestvlieders zijn hoger ontwikkeld en komen pas in een later stadium van de evolutie voor.
De mens neemt volgens Portmann in dit opzicht een heel speciale en voor zijn soort beslissende positie in. Ook bij hem groeien ogen en oren in een

bepaalde periode dicht, maar dit gebeurt tijdens zijn verblijf in het moederlichaam, tussen de 2e en de 5e maand van de zwangerschap. Pas nadat hij een deel van zijn ontwikkeling in de uterus heeft doorgemaakt, komt hij uiteindelijk met open ogen en oren ter wereld. Portmann deelt hem in bij de, ook bij andere zoogdieren voorkomende, "secundaire nestvlieders". Bij zijn geboorte heeft hij in een drietal uiterst belangrijke opzichten zijn rijpheid nog niet bereikt: hij kan — wat voor zijn soort onmisbaar is — noch staan, noch spreken, noch denken. Uiteraard is het onmogelijk dat hij het rechtop staan en spreken reeds in het moederlijf had kunnen leren. Het meest typerende is daarom volgens Portmann dat voor de ontwikkeling van de mens tot volwaardig lid van de gemeenschap de medewerking van de groep met haar tradities onmisbaar is. Welke samenloop van faktoren hem in deze in de natuur uitzonderlijke situatie heeft gebracht is niet bekend. Een feit is dat rechtop staande houding, taal, denken en voelen alleen kunnen leiden tot volledige "menswording", als het pas geboren mensenkind geholpen wordt door een liefdevolle omgeving. Die beslissende fase in de menselijke ontwikkeling noemt Portmann *"das Jahr des sozialen Uterus"*.
Deze fundamentele inzichten hadden zich bij Portmann reeds in 1937 gevestigd als resultaat van zijn onderzoekingen en overwegingen. Pas na de tweede wereldoorlog namen deze zodanige vormen aan dat hij hen in zijn in 1944 uitgegeven boek "Biologische Fragmente zu einer Lehre vom Menschen" als een samenhangende theorie openbaar kon maken.
Zeer belangwekkend zijn ook Portmann's onderzoekingen in verband met het leven, het oud worden en de dood. Wat de laatstgenoemde betreft, bestaat er een ingrijpend verschil tussen een-cellige en meer-cellige organismen. Gaat een wezen, dat slechts uit een enkele cel bestaat, zich vermenigvuldigen, dan ontstaat eerst een insnoering en vervolgens deelt de cel zich in tweeën. De beide cellen die aldus ontstaan, zijn volkomen identiek, ze bezitten geen enkele individualiteit. Men kan niet zeggen wie van de twee de "oude" en wie de nieuwe cel is, geen van beide is "gestorven". Zulk een cel is dus letterlijk onsterfelijk. Bij hoger ontwikkelde, uit vele cellen bestaande organismen gaat dit anders. Hier lijken oud en jong wel op elkaar, maar ze zijn niet volkomen identiek. De oudste van hen gaat onherroepelijk dood, terwijl de jongere — afgezien van van buiten inwerkende katastrofes — langer in leven blijft. De dood ligt in hogere wezens dus reeds in hun aanleg vast, zij "zijn geboren om te sterven". Door deze overwegingen komt Portmann tot de belangrijke konklusie dat het individualisme betaald moet worden met de dood. Individualiteit en sterven zijn onafscheidelijk met elkaar verbonden.
Ook het proces van het ouder-worden heeft Portmann diepgaand doordacht. Ook in dit verband ziet hij een fundamenteel verschil tussen mens en dier. Hij wijst er op dat er vele sprookjes over de leeftijd van dieren de ronde doen. Zo wordt er onder meer soms beweerd dat olifanten 100 jaar oud kunnen worden. Bij serieus onderzoek bleek echter dat ze gemiddeld niet langer dan 26 à 28 jaar leven! Walvissen kunnen 30-35 jaar oud worden. Een chimpansee

is reeds met 20 jaar "oud" en mensapen die een leeftijd van 30 jaar hebben bereikt hebben worden reeds duidelijk seniel. Bij mensen daarentegen bereikt de kracht van hun geest tijdens de ouderdom soms juist ongekende hoogten. Het is ook begrijpelijk dat de (gezonde) mens juist als bejaarde over een grote hoeveelheid ervaringen en geestelijk materiaal kan beschikken, die hij gedurende zijn lange leven heeft kunnen vergaren. Als voorbeeld noemt Portmann de Griekse schrijver Sophokles die 90 jaar oud nog onsterfelijke drama's schreef. Ook de schilderijen van de oude Titiaan zijn onovertroffen. In het recente verleden zou men nog kunnen verwijzen naar het latere werk van schilders zoals Matisse en Picasso. Ook aan reproducerende kunstenaars zoals Rubinstein en Casals zou men in dit verband kunnen denken.
In geen enkele periode van het leven van de mens wordt er door de geest méér werk verricht dan in de vroege kinderjaren. Het lichaam is dan nog in volle ontwikkeling, nog lang niet op zijn hoogtepunt. Dat de mens ook in zijn laatste levensfase, waar hij lichamelijk al weer achteruit gaat, een hoogtepunt van geestelijke produktiviteit kan bereiken, is voor Portmann een bewijs voor de relatieve onafhankelijkheid van de geest van het lichaam.
Portmann noemt verschillende filosofen die zijn denken hebben beïnvloed. Zo had hij vele vriendschappelijke discussies met onze landgenoot, de fysioloog en filosoof F. J. J. Buitendijk. Hij dankt veel aan Merleau-Ponty en vooral aan Karl Jaspers, met wie hij 20 jaar aan dezelfde universiteit heeft samengewerkt. Hij noemt hem als één van de meest belangrijke mensen die van begin af aan zijn ideeën over de individuele ontwikkeling van de mens voor juist hielden. Ook met C. G. Jung heeft Portmann vele jaren vriendschappelijke kontakten onderhouden. De verbondenheid met hem kwam vooral tot stand door de z.g. *Eranos-kring*. In Ascona verzamelde Olga Fröbe-Kapteyn vanaf 1933 elk jaar een groep mensen om zich heen, die een belangrijke bijdrage konden leveren op religieus-filosofisch gebied met het doel om de gedachten van Oost en West dichter bij elkaar te brengen. Aan deze bijeenkomsten werkte Portmann vanaf 1946 mee. Zijn eerste voordracht in deze kring kreeg als titel "Die Biologie und das Phänomen des Geistigen". Na de dood van mevrouw Fröbe in 1962 — zij werd 81 jaar oud — werden de Eranos-bijeenkomsten voortgezet door voormalige sprekers. Twee Nederlanders, Rudolf en Catharine Ritsema, namen de organisatie en Portmann de geestelijke leiding op zich. Hij heeft er in totaal 28 lezingen gehouden.
De "Eranos-Tagungen" verruimden de gezichtskring van Portmann tot buiten de grenzen van zijn gespecialiseerd gebied en brachten hem in kontakt met vooraanstaande denkers op andere terreinen. In 1961 hield hij, naar aanleiding van de 80e verjaardag van Olga Fröbe, een redevoering waarin hij onder woorden trachtte te brengen wat hem steeds had bewogen: "Mit wachen Sinnen das Sagbare zur Sprache zu bringen, aber das Unsagbare immer gegenwärtig zu wissen". Hij was doordrongen van de overtuiging dat de werkelijkheid, waarvan wij zelf een deel zijn, voor ons met een haast ondoordringbaar waas van geheimzinnigheid is omgeven. Naar zijn mening zijn in ons tijdperk

noch de technische noch de geestelijke mogelijkheden aanwezig om deze geheimen volledig te doorgronden. Hij, die op vele gebieden een puntje van de sluier heeft helpen oplichten, twijfelde eraan of wij ooit op alle vragen een wetenschappelijk antwoord zullen kunnen vinden. Daarom spreekt hij van de "Grenzen des menschlichen Wissens". Hij vraagt om begrip voor de natuur i.p.v. er naar te streven die te beheersen.
Portmann is een boeiend schrijver. De *verwondering* over de problemen die hij tegenkomt maakt bij hem vaak plaats voor de *bewondering* voor de soms verbluffende oplossingen der natuur. Zijn af en toe iets langdradig, pathetisch, docerend Duits kan Nederlandse lezers misschien enigszins irriteren. Dit onbehagen wordt echter gecompenseerd door Portmann's buitengewone gave zijn gedachten, vloeiend, logisch en helder te ontwikkelen en door zijn grote ernst en toewijding waarmee hij zijn doel nastreeft.
Het door "Econ" uitgegeven boek is keurig verzorgd. In het bijvoegsel kan men een opsomming vinden van de vroegere publikaties van Portmann. Het is een genoegen kennis te nemen van dit werk, dat een beeld geeft van een vruchtbaar leven van een zoekend mens.

O. Birman

Aforismen van Zarko Petan

Er zijn gedachten, die zo diep zijn, dat zij nooit het daglicht zien.

Wie eenmaal de mond gebrand heeft, vermijdt vurige woorden.

De humorist is een hond, die blaft; de satiricus een hond die bijt.

Onze nakomelingen zullen ons niet oordelen naar hetgeen wij gedaan, maar naar hetgeen, dat wij niet gedaan hebben.

Vraagpunten over geweld

Uit de kring van humanistische raadslieden bij de strijdkrachten is de laatste tijd aangedrongen op een hernieuwd beraad over onze houding tegenover het geweld. Met hun medewerking is de Humanistische Groep Geestelijke Gezondheid daaraan begonnen. Deze groep is een bezinnings- en studiecentrum, dat een schakel vormt tussen de Taakgroep Geestelijke Verzorging en Vorming en het Nationaal Centrum voor Geestelijke Volksgezondheid. Onderstaande vraagstelling is daartoe ontworpen. Eventuele reakties van lezers zullen aan de groep worden doorgezonden.

Het is overigens de vraag of humanisten en in het bijzonder raadslieden allereerst moeten zoeken naar konkrete oplossingen voor geweldvraagstukken, of wel hun kracht moeten zoeken in het aansporen tot bezinning op het geweld en ieders persoonlijke standpuntbepaling daarin. T.z.t. hopen wij in dit tijdschrift iets over de gevoerde gedachtenwisseling te vermelden.

I.

1. Onder geweld werd altijd verstaan de toepassing van fysieke middelen, die de ander letsel toe kunnen brengen of de *onmiddellijke* dreiging daarmee (pistool op de borst).

Vandaar loopt een lijn naar wat wel genoemd wordt *struktureel geweld:* de druk die uitgeoefend kan worden door machtsstrukturen die mensen in hun vrije ontplooiing belemmeren. Dat kan ontaarden in diktatuur en terreur met herhaalde geweldsuitoefening. Ellende en dood, bijvoorbeeld in de Derde Wereld, kunnen er het gevolg van zijn.

Het bezwaar van de uitdrukking struktureel geweld is, dat zij suggereert dat daartegen *'vanzelfsprekend'* fysiek tegengeweld gebruikt mag worden. Dit roept uiteraard weer geweld op en kan licht het strukturele geweld versterken. Het strukturele geweld *kan* ook door geweld vernietigd worden, maar de vraag is of daaruit geen nieuw struktureel geweld moet voortvloeien.

2. Men moet overwegen of de uitdrukking struktureel geweld niet beter vervangen kan worden door strukturele *onderdrukking,* eventueel gepaard gaande met repressieve tolerantie, d.w.z. tolerantie op maatschappelijk irrelevante gebieden met handhaving van de maatschappelijk relevante onderdrukking. Is het overigens niet beter hier te spreken van *beperkte,* gelimiteerde tolerantie? De tolerantie is niet repressief, maar de beperking tot irrelevante (?)

gebieden (seksualiteit, deviant gedrag, kunst)? Of die gebieden maatschappelijk irrelevant *zijn*, is toch nog de vraag.
3. Geweld moet onderscheiden worden van machtsuitoefening in het algemeen. *Macht* berust op gezag (de erkenning van een bepaalde orde of struktuur), organisatie (het apparaat, de beheersing van invloedrijke posities) en geweld (politie, leger).
Het geweld dat de macht ondersteunt is meestal potentieel: zolang de macht in stand blijft, is het vooral de *niet-rechtstreekse* dreiging met geweld die de struktuur in stand houdt. Hoe onwaarschijnlijk het lijkt: men zou kunnen menen dat gezag, en in tweede instantie de struktuur, meer beslissend zijn voor de macht.
Geweld alleen schijnt niet in staat macht blijvend te handhaven. *Geslaagde revoluties* zijn dan ook meestal op zichzelf weinig gewelddadig.
4. Kan geweld *gelegitimeerd* worden? In een humanistisch mensbeeld lijkt weinig plaats voor *zedelijke* erkenning van het geweld op zichzelf (verbondenheid, gelijkheid, vrijheid).
Misschien kan het onder bepaalde omstandigheden van *recht* erkend worden als het kleinere kwaad, d.w.z. als een *middel* dat toegepast wordt om groter kwaad te vermijden. Zijn rechtsbeslissingen niet veelal keuzen tussen twee kwaden? (Vergelijk de amputatie van een ziek lichaamsdeel.) Zo zou het verklaarbaar zijn, dat humanisten *verschillende* konkrete standpunten innemen ten aanzien van geweld, omdat zij de verschillende vormen van kwaad verschillend schatten.
Zou dit niet betekenen dat de *grens* van geoorloofdheid van geweld altijd daar ligt, waar nog andere (niet gewelddadige) middelen beschikbaar zijn? Maar ook dat kunnen humanisten verschillend taxeren.
5. Aangezien een rechtsorde dient om geweld te vermijden, zou geweld — *indien* geoorloofd — alleen aanvaardbaar zijn ter bescherming van een rechtsorde, die *per saldo* als waardevol beschouwd wordt.
Maar een rechtsorde is altijd ook een machtsorde. Daarom kan men niet ontkomen aan de vraag of de machtsorde *per saldo* rechtvaardig is en of er eventueel andere middelen zijn om die orde te wijzigen.
Is het niet van belang te onderscheiden tussen zedelijke orde en rechtsorde? Zedelijkheid eist de ander te erkennen 'als ons zelve'. Zij kan niet met geweld worden afgedwongen. Recht is een *zekere mate* van gelijkgerechtigheid; hierbij speelt macht steeds een rol en daarbij *kan* geweld een funktie hebben.

II.
1. Zijn de mensen *van nature* agressief of niet? Of moeten we aannemen dat zij enerzijds geneigd zijn tot samenwerking, saamhorigheid, behulpzaamheid en bescherming van de ander en anderzijds tot konkurrentie, kompetitie, eigenbaat en destruktie.
Willen en kunnen we de (evolutie van de) mens beïnvloeden in de richting van saamhorigheid ten koste van konkurrentie en kompetitie? Laat de menselijke

natuur dat toe?
Kunnen biologen of psychologen hierop een definitief antwoord geven, of moeten we zeggen, dat de mensen in elk geval *kultuur*wezens zijn, waarbij natuur en kultuur onontwarbaar vervlochten zijn?
2. Bij het voorgaande sluit de vraag aan of er ook *voorwaarden* zijn aan te geven voor (on)gewelddadigheid. Wat is de invloed van de prestatiekultuur, van de konkurrentie-maatschappij, van de schrijnende ongelijkheid in macht en welvaart? In hoeverre bevordert het huidige organisatorisch-technologisch keurslijf de gewelddadigheid (vervreemding).
Welke *maatschappelijke* veranderingen worden daardoor vereist? Kunnen *psychische en geestelijke* faktoren de neiging tot gewelddadigheid beïnvloeden? Heeft bevordering van zelfaanvaarding, gerichtheid op de ander, zelfbewustzijn, agogische betekenis? En hoe zit dat met identiteitsbesef, zelfbestemming en zingeving? Welke agogische voorwaarden dienen daarvoor vervuld te zijn? Zijn er ook mogelijkheden om eventuele natuurlijke agressie te *sublimeren:* sport, kreativiteit, seksuele bevrediging, ideële wedijver (politiek). Welke funktie vervullen daarbij topsport, geweld en horrorprodukties, polarisatie van konfliktstof?
3. Wat is de *invloed* van het gebruik van geweld? Het roept niet alleen tegengeweld op, waardoor het zichzelf *bestendigt,* maar veroorzaakt ook *gewenning.* Hebben oorlogsgeweld, politioneel geweld *(marteling),* geen invloed op het individuele en groepsgeweld in burgeroorlogen, overvallen, kapingen en gijzelingen?
Verandert het geweld ook niet degenen die het gebruiken, zodanig, dat ze niet meer vatbaar zijn voor *menselijke relaties,* terwijl *ideële motieven* meer en meer op de achtergrond raken of van karakter veranderen? Verliest men niet licht uit het oog dat *mensen* gebruikt worden als *materiaal:* en gaat dat niet vanzelf gelden — niet alleen voor tegenstanders — maar ook voor medestanders? Is het niet mede daarom dat geweld zichzelf bestendigt?
4. Zou men niet meer aandacht moeten wijden aan *niet-gewelddadige* manieren van strijden? Moet men niet allereerst de demokratische methoden verduidelijken en verbeteren. Hoe verhouden zich politisering, polarisering en konfliktbeheersing?
Wat kan de betekenis zijn van *decentralisatie* en *kleinschaligheid* en in samenhang daarmee van inspraak, medezeggenschap en zelfbestuur? Welke vreedzame funkties kunnen *aktiegroepen* vervullen, ook ter voorkoming van geweld? Zou men niet de historische voorbeelden van *geweldloos verzet* en *burgerlijke ongehoorzaamheid* moeten onderzoeken en de psychische, geestelijke en maatschappelijke voorwaarden van *geweldloze weerbaarheid* (zie ook II 2)? Zou men de huidige vormen daarvan niet meer moeten beklemtonen?
5. Nodig is ook een nieuwe bezinning op de verhouding tussen *doel en middelen.* Kan men aan de uitdrukking 'Het doel heiligt de middelen' wel een begrijpelijke inhoud geven?
Is er een moment aan te wijzen, waarop het middel ophoudt en het doel be-

gint? Is het *doel* niet altijd *middel* voor een volgend doel? Of moet men er van uitgaan dat er een *definitief einddoel* is (b.v. een volstrekt menselijke, rechtvaardige en geweldloze samenleving), tot verwerkelijking waarvan ieder middel gebruikt kan worden, zonder dat het doel daardoor beïnvloed wordt?
Is niet veeleer ieder middel een doel in zichzelf, in zoverre als het reeds als middel iets van het doel laat zien en verwerkelijkt?

III.

1. We leven in een periode van feitelijke wapenstilstand tussen de grote machtsblokken. Grote oorlogen vinden niet plaats, volgens velen omdat men bang is voor elkaars nukleaire potentieel.
Van dat gezichtspunt uit, is de *nukleaire (over)bewapening* een element van vrede (althans wapenstilstand). Is het een stap vooruit als men die macht vervangt door een (enorme) konventionele bewapening? Zo lang men in machtstermen denkt (en kan dat wel anders?), is de wederzijdse vernietigingskracht een remmende faktor.
Dit stelt het probleem aan de orde, hoe de antagonistische machten kunnen worden *geharmoniseerd* (konfliktbeheersing), hetgeen wellicht uitgangspunt kan worden voor een *vredesmacht*, gebaseerd op een internationale rechtsorde.
2. Intussen worden we voortdurend gekonfronteerd met *'kleine'* oorlogen en burgeroorlogen van verschrikkelijke uitwerking. De vraag is hoe de daaraan ten grondslag liggende konflikten van belangen verminderd kunnen worden. Daarvoor geldt in feite hetgeen eerder over geweld gezegd is.
Ook het oorlogsgeweld wordt beheerst door de sociale, psychische en geestelijke faktoren, waardoor de mensen beïnvloed worden. Oorlog is een *gevolg, geen oorzaak.*
Wel kan men er naar streven de afschuwelijkste vormen van 'klein' geweld *uit te bannen.* Men zou kunnen onderzoeken welke vormen voor uitbanning in aanmerking komen.
3. Het is opmerkelijk dat behalve belangen (welvaarts)tegenstellingen, ook *ideologische motieven* bij de oorlogsvoorbereiding en de feitelijke oorlogsvoering een grote en misschien zelfs een zelfstandige rol spelen. Ideologische heroriëntatie is dan ook een dwingende eis. Welke betekenis hebben *nationalisme, vrijheid* en *socialisme* in relatie tot de ideologische strijd? Op welke wijze kunnen ze zodanig worden *gezuiverd* dat ze geen extra geweldsfaktor vormen?
Wat zijn daarvoor de sociale, psychische en geestelijke voorwaarden?
4. Geweld is een verschrikkelijke ziekte, symptoom van onze tijd. Het is volstrekt respektabel als iemand daaraan *niet* mee wil doen. Hij verdient morele en geestelijke steun.
Maar het is ook mogelijk zich rekenschap te geven van *oorzaken* en *samenhangen* en aldus mee te werken aan een meer vreedzame wereld. Het gaat er

vooral om de *voorwaarden* daartoe te onderzoeken en hun verwerkelijking te bevorderen.
Daarnaast moet overwogen worden of *geofysische* en *nukleaire* wapens niet buiten de wet geplaatst moeten worden; niet zozeer omdat ze vernietigender zijn dan konventionele wapens, maar omdat ze tot *onherstelbare schade* voor het nageslacht leiden. Waarschijnlijk geldt hetzelfde voor *chemische* en vooral *biologische* wapens.
Een dergelijke overeenkomst moet inhouden dat partijen zich verbinden deze wapens *niet als eerste* te zullen gebruiken.
5. Is het niet voor alles de *taak van de GR* om door elementen uit het voorafgaande aan te dragen, de kliënt het besef te geven van het krachtenveld waarin hij leeft en zijn plaats en verantwoordelijkheid daarin?
Pas dan lijkt hij voldoende voorbereid om de geweldsvragen op wereldschaal effektief te kunnen benaderen. Trouwens het is de vraag of de invloed van de burger wel verder reikt dan beïnvloeding van het levens- en denkklimaat in zijn *eigen omgeving.*
Misschien is de verandering van het eigen sociale en kulturele klimaat de enige weg naar beïnvloeding van de wereldsituatie.
Is het niet de paradoks van de GV in de strijdkrachten, dat hij terwille van de kliënten *kritische samenwerking* in het militaire apparaat heeft aanvaard en tegelijkertijd de kliënten *bewust* moet maken van hun verantwoordelijkheid als persoon binnen een kader dat hun persoonlijke verantwoordelijkheid *te buiten* gaat?

J. P. van Praag

Het liegen of het breken van beloftes tegenover terroristen

Tijdens de discussies over gijzelingen komt zijdelings steevast de vraag op of het in de onderhandeling met terroristen moreel gerechtvaardigd is van overheidswege te liegen en beloftes te doen die men niet van plan is te houden. Afgezien van de vraag of het praktisch nuttig is, behoort in een rechtsstaat dat probleem toch vooral ook wel principieel onder ogen te worden gezien.

Om de gedachten te bepalen is het wellicht geschikt om van het meest rigoureuze standpunt uit het probleem van het liegen of het breken van beloftes te onderzoeken.

Het strengste oordeel in deze is klassiek van aard en werd bijna tweehonderd jaar geleden geformuleerd door de grote Duitse filosoof Immanuel Kant. Op twee plaatsen in zijn werk heeft hij zich specifiek uitgesproken: over valse beloftes in *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (1785) en over het liegen, in een klein essay *Uber ein vermeintes Recht aus Menschenliebe zu lügen* (1971). [1]) Omdat het laatstgenoemde opstel pregnant het onderwerpelijke probleemgebied bestrijkt bepaal ik mij hiertoe.

In een polemiek met de beroemde Franse auteur en politicus Benjamin Constant stelt Kant, dat het niet is toegestaan te liegen "tegen een moordenaar die ons vraagt of onze door hem achtervolgde vriend zich in ons huis bevindt." Hij concludeert: „Ieder mens heeft niet alleen het recht maar zelfs de strengste plicht tot waarachtigheid in uitspraken — ook al loopt hij of een ander daar schade van op."

Dit scherpe standpunt van Kant is begrijpelijkerwijs gebaseerd op de categorische imperatief: dat men zó behoort te handelen dat de beginselen van dat handelen tegelijk tot algemene wet verheven zouden kunnen worden. Men moet zich voorstellen: als de vrijheid tot liegen een normale zaak zou worden dan vervalt de beschaving. De waarheid, beter: de waarachtigheid is het bindmiddel van de samenleving der mensen.

Het vonnis van Kant bevat een nogal imposant standpunt — in de praktijk van de gijzelingen zou de juistheid er van aan het licht komen, doordat men maar éénmaal in onderhandelen een belofte zou kunnen breken. Daarna is er geen vertrouwen meer.

[1]) Kants Werke IV (Akademie-Textangabe) S. 422, resp. VIII, S. 423.

De praktijk kan evenwel nooit een beginsel funderen, het beginsel behoort integendeel de praktijk te beheersen. Indien het liegen profijt zou opleveren dan is daarmee de onwaarheid nog niet gerechtvaardigd — omgekeerd vindt de waarachtigheid niet haar grond in de nutteloosheid van de leugen. We moeten er dus iets meer over zeggen.
Er is over het befaamde essay van Kant sindsdien erg veel geschreven en gesproken. Nog op het Kantcongres van 1970 in Rochester (USA) werden er twee verdedigende referaten over gehouden. [2]) Maar naar mijn mening steekt er in de gebruikelijke uitleg van Kants opstel een denkfout, doordat de werkingsfeer van de stelling een veel bredere geldigheid wordt toegekend dan zij in wezen beoogt.
Zoals het doden van een mens niet altijd per definitie een moord is (euthanasie), evenmin is het spreken van een onwaarheid altijd een wandaad. De redenering van Kant — de voorbeelden van hem bewijzen dat ten overvloede — ligt in de sfeer van normschennis *binnen* de onbelemmerde, onverzwakte werking van het recht. Bij het doen van valse beloftes heeft hij het over een lening die men toezegt af te betalen, terwijl men zich van stonde af aan voornemt dit niet te doen. Bij het liegen tekent hij het beeld van een man die zich voorgenomen heeft een ander te vermoorden. Het zijn beide gevallen van potentiële misdadigers, maar omringd door de normale werkingsfeer van bescherming, opsporing en berechting. Bij de eerste vervaldag voor afbetaling van de lening wordt de oplichter in gebreke gesteld. Om de moord op de vriend te voorkomen zijn de vele andere mogelijkheden ter bescherming nog in het geheel niet uitgeput.
Er zijn evenwel gebieden, tijdvakken, waar geheel andere rechtsovertuigingen voortvloeien uit geheel andere omstandigheden. Tijdens een militaire bezetting, onder een harde terreur, tijdens een gijzeling heerst de sfeer van feitelijk onrecht — niet een sfeer die niet helemáál rechtvaardig is, maar een fundamentele afwezigheid van recht. Het pure geweld, de macht óm de macht schept een situatie waarin andere rechtsovertuigingen geldend worden.

Het is juist en vooral Kant geweest die voor het moderne denken *gebieden* van geldigheid van oordelen heeft onderscheiden: wat geldigheid bezit op het gebied van de psychologie is niet geldig op het gebied van de zedelijkheid, enz. Daarom is het geboden dat men bij het vormen van een zedelijk oordeel eerst de situatie in ogenschouw neemt waarin het oordeel op geldigheid aanspraak wil maken. De kennis begint immers bij de ervaring al gaat zij er niet in op.
Er zijn situaties — die, waarin het *onrecht* feitelijk heerst, b.v. bij een gijzeling, tijdens een militaire bezetting — waarin men tot liegen zedelijk verplicht

[2]) Proceedings of the third international Kant-congress (1970) Ed, Lewis White Beck, p. 614, 708.

is en waarin men wensen moet dat *dit* liegen (om mensenlevens te sparen), tot algemene wet verheven zou worden.
Dit liegen is namelijk niet het liegen in de zin van Kants verdict — liegen dat het bindmiddel van de samenleving zou vernietigen — omgekeerd: de waarheid zou de menselijke solidariteit vernietigen.
Ik meen derhalve dat er principieel geen bezwaar tegen in te brengen is indien een onderhandelaar eventueel aan een terrorist beloftes doet die hij niet van plan is na te komen.
Een kwestie van praktische aard is het, dat deze taktiek vermoedelijk niet herhaald zal kunnen worden. Maar voor één leugen moet men zich toch ook al wel gerechtvaardigd achten.

augustus 1975

P. Spigt

De wereld van de toetsen

Er is één gebied waarop een hoge mate van technische volmaaktheid (sophistication) sinds 1920 ontwikkeld is: op het gebied van studietoetsen (achievement tests). Het is thans mogelijk, mate en aard van het begrip van leerlingen voor schoolstof met een subtiliteit als nooit te voren te toetsen. Moderne objectieve studietoetsen, indien behoorlijk ontwikkeld en geïnterpreteerd, zijn een der machtigste werktuigen voor onderwijs-research. Door er gebruik van te maken, werden ontdekkingen gedaan, die ver boven het gezond verstand uitgaan.

Het voorstaande is een citaat uit een rapport* over een internationaal vergelijkend onderzoek naar wiskundige prestaties van leerlingen, verricht door de internationale organisatie IEA, onder leiding van de vooraanstaande Zweedse onderwijskundige en psychometricus T. Husén; het citaat zelf is afkomstig uit een hoofdstuk, geschreven door B. S. Bloom en A. W. Foshay, eveneens welbekende, zo niet vermaarde onderwijskundigen en psychometrici.
Toetsen als middel van onderwijskundig onderzoek hebben inderdaad een grote vlucht genomen, zowel wat de pure afmetingen van toepassingen aangaat, als ook ten aanzien van de indrukwekkende verfijningen in constructie van de toetsen en de evaluatie van de scores. Uit de onoverzienbare zee van literatuur rijst als een monumentale vuurtoren een verzamelwerk op, waarop de eerder genoemde B. S. Bloom als hoofdredacteur een stempel heeft gedrukt**. In tegenstelling tot het optimisme dat uit het citaat van 1967 spreekt, zijn niet alle medewerkers van dit verzamelwerk van 1971 even positief in hun toeverzichtelijkheid en zijn sommigen bepaald critisch t.a.v. de mogelijkheden van toetsen als middel van onderzoek en zeer zeker ten aanzien van de mathematische uitwerking van statistische gegevens, door toetsen verkregen.

Criteria voor kwaliteit

Waar zo onnoemlijk veel geproduceerd wordt als in de metende onderwijskunde, kan het niet anders of de kwaliteit van de produktie zal een grote sprei-

*) International Study of Achievement in Mathematics. A comparison of twelve countries. I-II. Edited by T. Husén. Stockholm 1967.
**) B. S. Bloom, J. Th. Hastings, G. F. Madaus, Handbook on formative and summative evaluation of student learning. McGrawHill 1971.

ding vertonen. Het is een goedkoop plezier, de draak te steken met het minderwaardige en de overvloed van middelmatigheid, als er geen erkenning tegenover staat van het uitstekende — van hetgeen boven de middelmatigheid uitsteekt. Maar hoe komt men er achter, hoe speurt men in deze overvloed het waardevolle op?

Wel, men zou naar resultaten van de metende onderwijskunde kunnen kijken, die voor de praktijk van het onderwijs van betekenis zijn gebleken, naar al die ontdekkingen, waarvan in het geciteerde stuk sprake is, die ver boven het gezond verstand — zeg, van de praktizerende schoolmeester — uitgaan, en waarmee hij in zijn onderwijs zijn best kan doen. Ik ben nooit zoiets tegengekomen, noch wat mijn specialiteit, het wiskunde-onderwijs aangaat, noch wat mijn meer algemene kijk op het onderwijs had kunnen verruimen; en ik ben er vrij zeker van dat andere in wiskunde-onderwijs geïnteresseerden mijn oordeel zullen beamen. Ik geef grif toe dat onze gezichtshoek op het onderwijs door ons vak smal is, maar ik kan door talrijke citaten hard maken, dat wij niet de enigen zijn, die het zo zien. In tegendeel, allen, voorzover mij bekend, die onder een brede hoek de betekenis van het metende onderwijsresearch voor de onderwijspraktijk hebben trachten te evalueren, zijn tot negatieve conclusies t.a.v. de werkelijke bijdragen van de metende onderwijskunde tot de onderwijspraktijk gekomen. Zelfs B. S. Bloom drukte zich in 1966* veel sceptischer uit dan in de van hem geciteerde dithyrambe op studietoetsen. Van 70.000 studies van de laatste 25 jaren beschouwt hij niet meer dan 70, dus 1 op de 1000 als cruciaal en significant, maar meestal wordt niet eens zoveel toegestaan**. Thiemann, bij voorbeeld komt tot de conclusie dat het metende onderwijsresearch geen enkele inzichten heeft verschaft om het onderwijsproces beter te begrijpen, te sturen en te vernieuwen.

Is het billijk van theoretische research zo spoedig praktijk-gerede resultaten te verwachten? Het is onbillijk, ik geef het volmondig toe: in elke wetenschap gaat fundamentele research een lange kronkelweg eer het aan praktische consequenties toe is. Zoiets hoort open en eerlijk te worden bekend. Met praktische successen te schermen om theoretisch onderzoek — en de subsidiëring ervan — te rechtvaardigen, is — niet alleen in de onderwijskunde — een veel beoefende, maar averechtse praktijk. Is de dag der waarheid al aangebroken? Zoniet, dan wil ik wel hopen dat het begint te schemeren.

Naar ik zei, zou ik onderwijskundig onderzoek (of welk onderzoek ook) veeleer naar zijn intrinsieke waarde dan naar vermeende of voorgespiegelde praktische successen willen beoordelen. Maar dan beginnen de moeilijkheden pas goed. Zoals tegenwoordig metend onderwijskundig research wordt gepubliceerd en zoals er subsidies voor worden aangevraagd en verstrekt, ont-

*) B. S. Bloom, Twenty-five years of educational research. Amer. Educ. Research Journal 1966, 211-221.
**) G. Joncich Clifford, A history of the impact of research on teaching in Second Handbook of Research on Teaching, ed. R. M. W. Travers, Chicago, 1973.
— Fr. Thiemann, Der Beitrag empirischer Unterrichtsforschung für die Konzeption des Unterrichts, Heilbronn, 1973.
— H. Becker, Beitrag und Einfluss der Bildungsforschung auf die Arbeit des "Deutschen Bildungsrat". Z. für Päd. 21 (1975), 159-172.

breken veelal de middelen om de waarde ervan, zelfs om de betrouwbaarheid en validiteit ervan te beoordelen. Publicaties over onderwijskundig onderzoek, zijn meestal zeer summier: de probleemstelling, een beschrijving van de opzet en het uiterlijk van de onderzoekprocedure, de uit de computer gevloeide statistische gegevens en tenslotte eventuele conclusies. De details van het onderzoek ontbreken geheel; men moet er blind op vertrouwen, dat de toetsen op behoorlijke wijze zijn afgenomen en, voorzover het vergelijkend onderzoek betreft, dat het onder vergelijkbare omstandigheden op vergelijkbare wijze is geschied, terwijl niets er op wijst en veel er tegen spreekt dat dit werkelijk het geval was. De gegevens over de mathematisch-statistische bewerking zijn meestal zo schaars dat geen redelijk mens de verantwoordelijkheid voor de betrouwbaarheid ervan op zich zou nemen. Vaak ontbreken zelfs — men zou het niet geloven — de toegepaste toetsen. Natuurlijk kan iedereen bij meer recente onderzoeken alle ontbrekende gegevens bij de auteurs opvragen — stapels papier waar niet gemakkelijk doorheen is te komen. Hoe vaak zal het nu echt gebeuren, dat zulke gegevens worden opgevraagd en indien dit dan geschiedt, hoevelen durven de taak aan van het napluizen? Ik heb het een aantal keren gedaan — meestal met werk dat ik voor onderwijskundige tijdschriften moest beoordelen, maar ook met reeds gepubliceerd werk en ik heb er ontstellende ervaringen mee opgedaan. Een van mijn meest recente:
Een te goeder naam en faam bekend staand, zoniet vermaard, onderzoeker houdt er een theorie van niveaus van ontwikkeling van begripsvorming op na, die als zodanig hier niet verder ter zake doet. Deze theorie heeft hij laten staven door een toetsonderzoek, geleed naar deze niveaus, aangaande de ontwikkeling van het begrip „gelijkzijdige driehoek" van 4 tot 16 jaar (!). De toetsresultaten werden uiteraard op de meest verfijnde wijze mathematisch bewerkt en de uitwerking leidde tot een totale bevestiging van de theorie van de auteur omtrent de ontwikkeling van begripsvorming, die zonder twijfel binnenkort de onderwijskundige leerboeken zal halen en tot verplichte examenstof zal worden verheven.

Puur bij toeval kreeg ik de toetsbatterij voor de diverse niveaus in de ontwikkeling van het begrip gelijkzijdige driehoek in handen. Ik had niet veel zinnigs verwacht, maar wat ik daar te zien kreeg, ging alle perken te buiten. In de items uit de toetsbatterijen voor de diverse niveaus kwamen wel gelijkzijdige driehoeken voor, maar niets — en dan ook letterlijk niets — dat aan de te toetsen niveaus van de auteur deed denken. Ik heb de grote man schriftelijk en mondeling hierover benaderd en ik wacht na ongeveer een half jaar nog steeds op de inlossing van zijn belofte de toetsen te rechtvaardigen — ik ben ervan overtuigd, dat hij die toetsen — door ondergeschikten vervaardigd — vóór mijn kritiek nimmer van meer nabij had bekeken.
Dit geval van onderwijskundig onderzoek door middel van toetsen, die met hetgeen getoetst wordt niets uitstaande hebben, is het meest krasse dat ik op dit terrein tegen ben gekomen, maar het is niet uniek, het is zelfs, vrees ik, symptomatisch. Resultaten van elk wetenschappelijk onderzoek dienen met

gepaste kritiek te worden bejegend. „Het deugt of het deugt niet" is uiteindelijk hetgeen waar het op aankomt. Akkoord, het kan ook ten dele deugen, het kan ook een goed idee vertolken, dat slecht is gerealiseerd, het kan goed bedoeld, maar slecht opgezet zijn — er zijn heel wat schakeringen, maar waar het uiteindelijk om gaat is de deugdelijkheid, de **validiteit** van het onderzoek.

Reliability - validity

In de psychometrie, maar vooral in de metende onderwijskunde, kent men als kwalificatie naast, of liefst in plaats van de validiteit, de betrouwbaarheid, „reliability". Deze „betrouwbaarheid" van een metend onderzoek geeft aan hoe nauwkeurig het onderzoek meet *hetgeen het meet.* Validiteit daarentegen bestaat erin dat het onderzoek meet *hetgeen het beweert te meten.* Mij is een dergelijke onderscheiding uit geen andere wetenschap bekend:

> validiteit — hoe nauwkeurig meet ik wat ik beweer te meten,
> betrouwbaarheid — hoe nauwkeurig meet ik wat ik in feite meet (en wat niets uitstaande hoeft te hebben met wat ik zeg te meten).

Men stelle zich voor, dat een bioloog uit een tiental meetgegevens over aardappelen een maat — naar hij zegt — voor de resistentie tegen aardappelziekte samenstelt, die met de grootste nauwkeurigheid is bepaald, maar waarvan totaal niet vaststaat of hij iets met resistentie tegen aardappelziekte te maken heeft — een hoogst *betrouwbare* grootheid (volgens de onderwijskundige terminologie), die hem echter wegens totaal *gebrek aan validiteit* door niemand in dank zou worden afgenomen. In de metende onderwijskunde, en dan niet alleen t.a.v. toetsbatterijen, maar ook bij integrale onderzoeken, wordt de vraag naar validiteit te graag ontweken met een terugtocht op de — wel aanwezige — betrouwbaarheid, en dat betekent dan: voldoen aan formele inwendige criteria i.p.v. gerelateerdheid aan een realiteit buiten het onderzoek.
Deze merkwaardige toestand is historisch verklaarbaar; hij gaat terug op de intelligentietoetsen die immers zowat aan het begin van de psychometrie staan. Het I.Q. kan een uitermate bruikbaar werktuig zijn, maar intelligentietoetsen zijn geen meetinstrument in de zin, dat zij *iets* meten. Of anders gezegd, de vraag naar wat ze meten, wordt — veelal — met een uitvlucht beantwoord. Intelligentie is per definitie hetgeen door de intelligentie-toetsen wordt gemeten.
Het is niet eens zulk een gekke definitie: ook in de natuurkunde zijn grootheden in laatste instantie gedefinieerd door de wijze waarop ze worden gemeten. Alleen staan de fysische grootheden en meetprocedures in nauw onderling verband door middel van theorie, die de achtergrond van de metingen vormt en door middel van de metingen aan de realiteit getoetst wordt — een grootheid kan niet alleen nauwkeurig gemeten worden — de betrouwbaarheid —, maar dit kan volgens tal van onafhankelijke wijzen geschieden, die door theorie met elkaar verbonden zijn, en dit garandeert het bestaansrecht van die grootheden, hun validiteit. Van iets dergelijks is men in psychometrie en onderwijskunde ver

verwijderd — als het daar ooit mocht worden gerealiseerd. Inmiddels zitten we, in navolging van de intelligentie-toetsen met toetsen, batterijen van toetsen, toetsen voor bekwaamheden, vaardigheden, aanleg, neiging, enz., die terecht of ten onrechte zekere labels dragen, die heten iets te toetsen en die tenslotte door hun existentie net die bekwaamheid, vaardigheid, aanleg, neiging *definiëren,* die ze in feite toetsen. Dit is dan de filosofische problematiek van het toetswezen, waarop wij straks nog uitvoeriger terug moeten komen.
Dit afschuiven door de onderzoeker van zijn verantwoordelijkheid van validiteit naar betrouwbaarheid is een uitvlucht waartoe jammer genoeg ook onderzoekers neigen, die het echt niet nodig zouden hebben. Ik ben er heilig van overtuigd dat veel goeds, dat in de metende onderwijskunde wordt geproduceerd, nooit aan zijn trekken komt, omdat het ten onder gaat in de zee van het volstrekt waardeloze. De vlucht van validiteit naar betrouwbaarheid kenmerkt voor het gros der publicaties de hele onderzoeksstrategie. Er is een sfeer door geschapen van een tekort aan kritiek en kritisch besef. Onderzoek wordt geaccepteerd omdat het „betrouwbaar" is, d.w.z. de formele regels van het spel respecteert; aan dieper graven naar validiteit komt men niet toe. Dit geloof in vaste regels komt tot in de inhoudelijke details tot uiting. In een onderzoek aangaande het reken-onderwijs dat ik kort geleden zag, werd inzichtelijkheid gelijkgesteld aan het opvolgen van vaste regels.

50% van *f* 200

te berekenen volgens het schema

1% van *f* 200 is *f* 200 : 100 = *f* 2

50% van *f* 200 is 50 x *f* 2 = *f* 100

werd als inzichtelijk gerubriceerd in tegenstelling tot

50% is de helft van 100%

dus 50% van *f* 200 is de helft van *f* 200,

hetgeen ieder onbevangen mens inzichtelijk zou noemen.
Is dit een onbenullig detail? Het is karakteristiek voor wat er in het klein gebeurt, maar in het totale beeld is het niet minder serieus dan mammoet-onderzoeken waarin dezelfde geest heerst.

I.E.A.

Het citaat in de aanhef van dit artikel was afkomstig uit de eerste van een reeks publicaties van de I.E.A., een internationale organisatie, die zich toegelegd heeft op internationaal vergelijkend toetsonderzoek van studieprestaties van leerlingenpopulaties tussen de 10 en de 18 jaar. Het uitzonderlijke aan deze reeks onderzoeken is dat zij aan een zeer gedetailleerde kritische analyse is onderworpen*. Deze onderzoeken waarin zo hoog werd opgegeven over wat er met toetsen mogelijk is, bleken neer te komen op een grandioos misbruik van toetsen, misbruik van de bereidwilligheid van onderwijzenden, om toetsen toe

*) H. Freudenthal, Pupils' Achievements internationally compared — the IEA. Educational Studies in Mathematics 6 (1975), 127-186.

te dienen, en van onderwezenen, om toetsen te ondergaan, en grandioos misbruik van de wiskunde en de computers, die bij het verwerken van het statistisch materiaal te pas komen.
Het oorspronkelijke idee van I.E.A. was niet onverstandig: nationale onderwijssystemen met elkaar te vergelijken om die parameters te achterhalen die onderwijs gunstig of ongunstig kunnen beïnvloeden. Maar in dit gezelschap van met het werkelijke onderwijs onbekende psychometrici kwam niemand op de gedachte, dat zo'n vergelijking allereerst op het kwalitatief vlak zou moeten worden voorbereid. Enorm, numeriek statistisch materiaal verzamelen en dan met verfijnde mathematische methoden te bewerken is in deze kringen de laatste wijsheid. Er was geen organisatie en geen leiding en geen van de prominente onderzoekers die de I.E.A. vormen, deed er echt iets aan: niemand durft er ook thans de verantwoordelijkheid voor te dragen. In tien jaren is de I.E.A. er niet in geslaagd,

internationaal valide toetsinstrument te ontwikkelen,
internationaal vergelijkbare leerlingenpopulaties te definiëren,
internationaal vergelijkbare input parameters te definiëren,
methoden voor de produktie van betrouwbaar statistisch materiaal te ontwikkelen,
methoden tot zinvolle verwerking van statistisch materiaal te ontwikkelen,
de samenwerking van de nationale uitvoerenden te coördineren.

De gevolgen: Statistische gegevens, voorzover controleerbaar, zijn foutief en voorzover relateerbaar, tegenstrijdig. Zinloze mathematische rituelen getuigen van theoretisch onverstand. Groepen van leerlingen en hele populaties werden in vakken getoetst waarin ze nooit les hadden genoten, en dat heet dan „achievement test". Het resultaat is een waardeloze berg van cijfermateriaal, keurig gepubliceerd, om meteen in de bibliotheken te worden bijgezet naast andere bergen van statistische cijfers — het werk van prominente psychometrici die meenden wetenschappelijk werk via secretaressen, statistisch analysten en computers te kunnen doen. Legers van onderwijzenden en leerlingen werden ingeschakeld om deze cijfers bij elkaar te brengen — een stuitend misbruik van „achievement tests", studietoetsen, op grote schaal.
Men zegt van een keten dat hij zo sterk is als zijn zwakste schakel. In een ingewikkeld weefsel mag best meer dan één weeffout zitten, eer het onbruikbaar wordt. In de I.E.A. onderzoeken zitten er echter zo onnoemelijk veel, dat ondanks alle betrouwbaarheid de validiteit ervan uiterst dubieus, vermoedelijk nihil is. Van het goede oorspronkelijke idee is er dientengevolge niets gerealiseerd.

Coleman report
Bij een ander mammoet-onderzoek uit de metende onderwijskunde, dat veel

opzien baarde en nog steeds invloeden uitoefent, was de fout fundamenteler en subtieler. Het was inderdaad een mammoet-onderzoek, het grootste tot die tijd toe, en in alle details uitstekend voorbereid; het befaamde duizenden bladzijden tellende Coleman report van 1966 legt er getuigenis van af. Een amerikaans onderzoek met een politieke achtergrond: eindelijk eens uit te zoeken of het federale geld voor onderwijs bestemd, wel goed besteed was dan wel beter besteed kon worden — onderwijs is immers een dure, maar dan ook politiek cruciale zaak. Er was haast bij, in twee jaren moest het antwoord er zijn, dus tijd om zich te bezinnen voor 't beginnen was er niet. Maar twee jaar later was er dan ook het antwoord. Het was gebleken dat verschillen tussen scholen en onderwijzenden heel weinig bijdragen tot wat de leerlingen uiteindelijk presteren. Elimineert men de invloed van de „family background", dan blijkt de invloed van school en onderwijzende tot praktisch nihil gereduceerd. Wat een leerling presteert hangt hoofdzakelijk af van zijn ouderlijk huis; trekt men deze invloed af, dan blijft er voor school en onderwijs nauwelijks iets over.
Een enorm onderzoek met zulke verstrekkende conclusies blijft in zijn repercussies niet tot het land van oorsprong beperkt. Of het Coleman report veel bestudeerd is, valt niet te zeggen, maar in elk geval zijn zijn conclusies vaak geciteerd — ook in Nederland — en als je in een discussie na een lezing als onderwijsvernieuwer wordt aangevallen door iemand, die beweert dat al dat onderwijs er toch niet toe doet, omdat het enige dat telt, het gezin is, dan kun je er zeker van zijn, dat zijn kennis van zaken, misschien op kronkelwegen, teruggaat op het Coleman report.
Een gebrek van het Coleman onderzoek was a priori evident: je kunt in een tijdsbestek van twee jaren, dus met één enkel testonderzoek, hoe uitgebreid dan ook, niet vaststellen wat leerlingen op school *leren*, hoe hun bekwaamheden zich *ontwikkelen;* je kunt de geestelijke *groei* van leerlingen op een school of bij een onderwijzer niet achterhalen door op dezelfde school of bij dezelfde onderwijzende een *lagere* en een *hogere klas* met elkaar te vergelijken — immers kinderen verwisselen van school en van leerkracht. Dit was een ernstige principiële tekortkoming van het onderzoek — gevolg van haastwerk. De fout, die hierdoor ontstond, was moeilijk te schatten. Er was iets mis aan het onderzoek en dus ook aan de conclusies, maar in de loop der jaren heeft zich nauwelijks iemand gerealiseerd in welke mate het mis was. Het was, zo is nu gebleken, in hogere mate mis dan wie dan ook bevroedde, het was *totaal mis.* Dit is kort geleden, in 1975, overtuigend bewezen*. Niet door weer honderdduizenden te toetsen, maar door wat men noemt een simulatieprocedure: men simuleerde schoolsystemen van uiteenlopend karakter; men stopte er uiteenlopende invloeden van ouderlijk huis, school en onderwijzende op de school prestaties van de leerlingen in en liet de computer volgens het systeem van het Coleman report opnieuw deze invloeden uitrekenen en het bleek dat de a priori wel aanwezige invloeden door de Coleman procedure werden uitgevlakt en

*) D. F. Luecke & N. F. McGinn, Regression analyses and education production functions: can they be trusted? Harvard Ed. Review 45 (1975), 325-350.

praktisch tot nihil gereduceerd. Hiermee is het uiterst waarschijnlijk gemaakt, dat de resultaten van het Coleman report ver bezijden de waarheid zijn. Dit mammoet-onderzoek, dat met zoveel ophef ten tonele gevoerd is en waarop men zich onnoemelijk vaak heeft beroepen, kan definitief worden afgeschreven.

A. R. Jensen

Niet alle mammoeten zijn zo groot als ze lijken. Bij nader inzien kan het een mus zijn en dan nog een dode, maar jaren van verhitte discussies kunnen erover heen gaan aleer dit blijkt. Het is een aloude strijd of de geestelijke status van de mens door erfelijkheid of door milieu wordt bepaald, of — wat krasser geformuleerd — of amerikaanse negers op intelligentietests gemiddeld 15 punten minder scoren dan blanken tengevolge van hun huidskleur of tengevolge van het milieu waarin zij groot zijn gebracht. Rond 1970 leek de zaak beslist: 80% in de variantie van het I.Q. is erfelijkheid en maar — waarom maar? — 20% milieu. A. R. Jensen had het uitgezocht en hiermee een storm van discussie ontketend. Hoe had hij het uitgezocht? Onnoemelijk veel materiaal bijeengebracht — niets origineels, maar tweede-, derde-, vierdehands onderzoek, dat niemand meer kan nagaan en waarvan de relevantie voor de onderhavige vraag dubieus is. Van die bergen materiaal blijft er bij nader inzien maar een muisje over, onderzoek van Sir Cyril Burt, befaamd Engels statisticus. L. J. Kamin** heeft Jensen's materiaal kritisch bekeken, en hij is vermoedelijk de eerste geweest, die Sir Cyril Burt's onderzoek nader heeft bekeken. Het gaat daar om het vergelijken van het I.Q. van ééneiige tweelingen die gescheiden zijn opgevoed. Eeneiige tweelingen zijn immers genetisch identiek: als erfelijkheid alles bepaalt, moeten ze voor 100% overeenstemmen en dat doen ze praktisch ook als ze samen worden opgevoed. Door gescheiden opgevoede eeneiige tweelingen te vergelijken, kan men de milieu-factor, voorzover aanwezig, uitschakelen. Burt's onderzoek betreft zulke tweelingen, en uit zijn onderzoek blijkt — ruw gezegd — dat ze qua I.Q. voor 80% i.p.v. 100% overeenstemmen. Conclusie: maar 20% van de I.Q. variantie is van het milieu afkomstig. Daar komen die fameuze 80% vandaan.

Zoals gezegd, Kamin heeft Burt's gegevens nader bekeken. De cijfers waren dermate onwaarschijnlijk, dat Kamin het oorspronkelijke materiaal is gaan opvragen. Helaas, het was er niet, het was spoorloos verdwenen.

Relevantie

Het is vrijwel zeker dat Burt's onderzoek zelfs niet betrouwbaar was. Maar behalve validiteit en betrouwbaarheid is er nog een andere factor, die in de metende onderwijskunde zou moeten meespelen. Ik bedoel relevantie en dan volstrekt niet in de platvloerse zin van onmiddellijke toepasbaarheid. Vrijwel allen, die er aandacht aan hebben besteed, beklemtonen de verregaande irrelevantie van de overgrote meerderheid van dit onderzoek. Om een voorbeeld te

**) L. J. Kamin, The science and politics of I. Q. John Wiley 1974. Zie ook H. Freudenthal N.R.C. Handelsblad 8 mei 1976.

noemen van de nieuwste mode op dit gebied: de invloed van motivatie op het presteren. Presteren leerlingen meer als ze voor elke goede prestatie beloond worden (zeg met tegoedbonnen, die ze kunnen sparen en inwisselen), hoe hangt de prestatie van de aard en hoogte van de beloning af? Hoe hangen de prestaties ervan af of en hoe de leerlingen geprezen worden? Doen jongens of meisjes het beter op jongens- resp. meisjesachtig ingeklede toetsen dan op neutrale, doen politieagenten het beter op toetsen waar boeven en misdaden in voorkomen, dan op neutrale? Het eerste onderzoek van dit type, dat misschien nog leuk was, is door honderden gelijksoortige gevolgd — weer honderden druppels in het vat van de metende onderwijskunde — tot er een nieuwe mode komt, waar het net zo mee gaat.

Formatieve en summatieve toetsen

Zijn dit soort misbruiken nu bepalend voor de wereld van de toetsen? Ik zou het niet willen beweren, of veeleer, ik ben er zeker van dat het niet het geval is, al ken ik die wereld maar onder een smalle gezichtshoek. Ze zijn wel karakteristiek — meen ik — voor de overschatting van toetsen en van de statistische bewerking van toetsen in onderwijskundig onderzoek of in hetgeen de pretentie heeft dit te zijn. Maar dit moet het oordeel over toetsen niet bepalen. Dat men met messen en vorken ook mensen vermoorden kan, is geen reden om met stokjes te eten, en dynamiet wordt duizenden keren zo vaak nuttig als destructief gebruikt.

Toetsen zijn onmisbaar in het onderwijs, en zolang er onderwezen wordt, wordt er ook al getoetst — daar kan geen twijfel over bestaan. Wie een ander iets wil bijbrengen, wil ook nagaan wat de ander al weet, om er op voort te kunnen bouwen, en als hij het hem heeft onderwezen, wil hij nagaan of het onderwezene wortel heeft geschoten, of de leerling weet wat hij geacht wordt te weten, en of er aan het onderwijs wat valt te veranderen; wie een baantje te vergeven heeft, vraagt naar getuigschriften, en wie er een zoekt, brengt getuigschriften mee, en getuigschriften drukken meningen of ervaringen uit omtrent hetgeen de drager van het getuigschrift weet, kan, heeft geleerd. Dit zijn waarheden als koeien, alleen gecompliceerd, versluierd, verscherpt, verfijnd door de systematisering, die het toetsen heeft ondergaan en die door het Engelse „test" wordt vertolkt. Wel, „test" betekent in 't Engels niets anders dan „proef" en het werkwoord „to test" is „op de proef stellen". Men toetst bouwmateriaal en vliegtuigvleugels op hun stevigheid, textiel op zijn duurzaamheid, electrisch materiaal op zijn veiligheid, scheikundige stoffen op hun zuiverheid, en wat eruit komt, de kwaliteit van het produkt, laat zich kwantitatief specificeren. Kan het met leerprestaties, aanleg, intelligentie, neigingen, attitudes op dezelfde manier? Leerprestaties worden vanouds met rapportcijfers gehonoreerd, en waarom zou zoiets niet ook met andere componenten van verstandelijk, geestelijk, affectief gedrag kunnen? Omstreeks 1900 ontwierp Binet de naar hem genoemde, gestandaardiseerde intelligentie-toetsen, die moesten dienen, om het zwakzinnige kind tijdig te herkennen en door speciaal onderwijs te helpen. Binet's

idee en instrument waaiden over naar Amerika en werden daar spoedig verder ontwikkeld, wat de techniek van het toetsen aangaat, maar ook naar nieuwe toepassingen toe. Van een middel om mensen te helpen werden toetsen een middel tot selectie en discriminatie. Het is in de Verenigde Staten tegenwoordig bij federale wet verboden, niet ter zake doende toetsen en dergelijke als middel van discriminatie naar sexe, ras, godsdienst enz. te bezigen, maar dit gebruik is dan toch gedurende een halve eeuw de praktijk geweest en wel niet alleen in het individuele vlak — I.Q. statistieken hebben bij discriminatie tegen hele bevolkingsgroepen een rol gespeeld. Maar ook als alle kwade wil buiten gesloten is, schuilt dan toch niet in elk selectief gebruik van toetsen vanzelf een element van discriminatie?
We beperken ons hier tot de rol van toetsen in het feitelijke onderwijsgebeuren. Men onderscheidt daar tegenwoordig formatieve en summatieve toetsen. De onderwijzende wil op zeker ogenblik constateren wat zijn leerlingen opgedaan hebben, om de zwakke verder te helpen, om zijn onderwijs bij te sturen, te verbeteren, en de wijze van toetsen die hij dan toepast, noemt men *formatief*. Hij wil misschien in details weten waar het met de leerling of zijn onderwijs schort, en dan vervult de toets een *diagnostische* functie.
Aan de andere kant kent men examens, al dan niet in de vorm van toetsen, waarbij aan het eind van een leerproces of onafhankelijk ervan achterhaald moet worden, wat iemand kan of weet, of hij geschikt is bepaald onderwijs te volgen of te vervolgen, of hij een diploma verdient, dat hem bepaalde bekwaamheden en vaardigheden — al dan niet voor een bepaald beroep — attesteert. De wijze van toetsen, die dan wordt toegepast, heet *summatief*, en de strekking ervan zal veelal *selectief* zijn — bokken en schapen worden van elkaar gescheiden. Men zou blind moeten zijn voor de realiteiten van wereld en maatschappij, als men zou willen beweren dat men het zonder — formatieve en summatieve — toetsen zou kunnen stellen. Ik bedoel toetsen hier in de meest algemene zin, beurten, overhoringen, proefwerken, examens zowel als de strakke, zogenaamd geobjectiveerde, meerkeuze-toetsen. Waar het op aankomt is verstandig te toetsen, met elke dag, met elke ervaring beter, doelmatiger te toetsen, en dit betekent dat het in de eerste instantie niet op de vorm, maar op de functie van de toets aankomt.

Summatieve toetsen

Laten we met de summatieve toetsen beginnen. Op 't eind van een onderwijsmolen, zeg vóór de overgang naar het voortgezet onderwijs, of op 't eind ervan, onderwerpt de leerling zich aan een toets of examen. Een selectie uit wat hij geacht wordt te weten of te kunnen, wordt hem gevraagd, 40 vragen zeg uit de 40000 die je zou kunnen verzinnen. Waarom juist deze veertig? Zijn ze als steekproef bedoeld, en hoe weet je of die steekproef representatief is? Wel, een aantal staartdelingen aan te kunnen is een redelijke indicatie voor het aankunnen van elke dergelijke staartdeling; wie een aantal moeilijke woorden en werkwoordvormen goed kan spellen, zal het wel doorgaans met de spelling

klaar spelen. Maar wat zegt dit omtrent andere bekwaamheden? Wie goed kan rekenen en spellen, zal wel in een bredere zin knap en bekwaam zijn — in 't algemeen ten minste. Wie een aantal foefjes beheerst, die in het wiskundeexamen MAVO 4 te pas komen, zal ook nog wel andere bekwaamheden bezitten, maar zeker is het allerminst. Wat wel zeker mag heten, is dat geen pedagoog het in zijn hoofd zou halen, te beweren dat het op die foefjes aankomt, wil iemand in voortgezette opleidingen en in het leven slagen. Of zijn staartdelingen en spellingen van moeilijke woorden wel zo belangrijk? De staartdeling kun je in 't computer-tijdperk wel afschrijven; het geval van de spelling is wat genuanceerder, maar de tolerantie is ook op dit punt veeleer aan het toe- dan aan het afnemen.

Eén ding staat als een paal boven water: je leert op school heel wat meer dan op enig examen getoetst kan worden. Meer, maar dan ook heel anderssoortige dingen, in de positieve zowel als in de negatieve zin. Waarom toets je die dan niet? Het antwoord ligt voor de hand: omdat ze niet toetsbaar zijn, althans niet met de botte bijl van examen en „objectieve" vier-keuze-toets. Hoe ik dat weet, dat ze niet toetsbaar zijn? Waren ze het, dan stonden ze allang op de lijst van examenstof of waren ze in toetsen van het geijkte genre verwerkt.

Dit zijn weer waarheden als koeien, en dat ze het zijn, daarvan getuigen de inspanningen om het niet toetsbare dan toch te toetsen. Het lukt alleen niet, en er zijn redenen voor, waarom het niet lukt. Een der belangrijkste: je weet te weinig van wat nu het waardevolle is, waarvan je meent dat de leerling het in het onderwijs oppikt of zou moeten oppikken, en in elk geval weet je het niet op een manier dat je het hard kunt maken. Want wat je hard kunt maken, kun je in toetsen stoppen, in objectieve vierkeuze-toetsen, terwijl ieder die met zijn ziel bij het onderwijs betrokken is, weet en beaamt, dat wat je hard kunt maken niet het essentiële is waar het in het onderwijs op aankomt.

Dit betekent ook weer niet, dat je bij de pakken moet neerzitten. Met die problemen, die ik hier uiteenzet, wordt in de onderwijswereld al een tijd geworsteld en het is naar me voorkomt nog steeds het begin van de worsteling. Leerdoelen formuleren — algemene intermediaire, operationaliseerbare geoperationaliseerde — zijn hele theorieën over, er zijn bibliotheken over volgeschreven, hoe je het zou moeten doen, alleen ze helpen je geen stap verder, als je probeert het te doen. Wel, „staartdeling" als leerdoel lijkt een betrekkelijk simpel geval, maar wat bedoel je ermee? Dat de leerling weet hoe je het moet uitvoeren (al maakt hij in concreto nogal wat fouten), dat hij laat zien, begrepen te hebben, waarom je het zo doet, dat hij kan uitleggen, *hoe* je het doet, dat hij kan uitleggen, *waarom* je het zo doet. Of de andere kant op: dat hij van de drie staartdelingen er één goed doet of twee of alle drie, dat hij er één minuut voor nodig heeft of vijf minuten, of tien? En als je uit zoveel mogelijkheden mag kiezen om het leerdoel „staartdeling" te interpreteren, hoe rechtvaardig je de keuze, en wie beslist erover welke de juiste is?

En „staartdeling" is nog maar een simpel geval. Catalogussen van leerdoelen zijn gemakkelijk bij elkaar te brengen, maar zonder er een niveau aan te hech-

ten, is een leerdoel voor cognitieve bekwaamheden een holle klank. Er werden zogenaamde taxonomieën uitgevonden om leerdoelen te classificeren, maar in de praktijk kwam er niet meer van terecht dan het toepassen van een zinloos ritueel.*
Wat uiteindelijk geschiedt, is dat elk zogenaamd leerdoel geoperationaliseerd wordt door middel van een voorbeeld-toets. Wat een systeem van leerdoelen heet te zijn, is in feite een catalogus van voorbeeld-toetsen en het doel van het onderwijs is de toetsverzameling. Met alle goede voornemens is men er juist naar toe gekomen waar men van af wilde: de toets als doel van het onderwijs. Met het theoretisch sleutelen aan de summatieve toetsen — traditionele of geformaliseerde — is men geen stap verder gekomen. Ze zijn er en ze zijn onmisbaar in ons onderwijssysteem zoals het reilt en zeilt. Alles waar het bij het onderwijs op aankomt, summatief te willen toetsen, is een illusie — daar moet men eerlijk voor uitkomen. Wat we toetsen is maar een fractie van wat we belangrijk achten in het onderwijs. Het toetsbare moet voor het niet-toetsbare als indicator opdraaien. Getuigt het toetsbare voldoende voor het niet-toetsbare in positieve zowel als in negatieve zin? We weten het niet. We weten wel dat in 't algemeen vele bekwaamheden hand in hand gaan, min of meer met elkaar gecorreleerd zijn, zoals men het in de statistiek noemt. In welke mate is het niet-toetsbare aan het toetsbare gekoppeld? We weten het niet. Is het verantwoord, op dergelijke gegevens mensen voor voortgezette opleiding en beroep te selecteren? Ja, want we hebben niets beters. Is het verantwoord, op dergelijke gegevens mensen te *blijven* selecteren? Neen, want we kunnen moeite doen, om er iets beters op te vinden. Maar hoe?

Formatieve toetsen

Summatieve toetsen zijn eindtoetsen, toetsen aan het eind van een onderwijsperiode, een eindexamen, cijfers voor een rapport, proefwerk over een hoofdstuk uit het leerboek. Formatieve toetsen begeleiden de vorming van de bekwaamheden en vaardigheden, het leerproces. Op elk ogenblik toetst de onderwijzende of zijn onderwijs de beoogde leerprocessen tot stand brengt. In de microsfeer zijn de leerdoelen gemakkelijker te onderscheiden dan in de macrosfeer, want ze zijn door de situatie van het ogenblik bepaald, en ze zijn rechtstreeks te toetsen en op de toets kan direct gereageerd worden met een wijziging van de onderwijsmethode. Wil men het toetsen verbeteren, dan moet men hier ingrijpen, men moet de onderwijzende helpen, leerprocessen of het uitblijven daarvan te diagnosticeren, en deze hulp moet vroegtijdig verstrekt worden, te beginnen in de opleiding zelf — het is een oud stokpaardje van mij, dat het leren observeren van leerprocessen (van jezelf en van anderen) het voornaamste element in elke didactische opleiding zou moeten zijn, maar laat ik in dit toch al te lange artikel niet ook nog hierop doordraven.

*) H. Freudenthal, Lehrzielfindung im Mathematikunterricht. Zeitschrift für Pädagogik 20 (1974), 719-738.

Laat ik bij de formatieve toetsen blijven. Ze zijn nog niet lang in de aandacht der onderwijskundigen, er is nog niet zoveel over geschreven als over de summatieve, maar het is toch al meer dan een goede ontwikkeling kan verdragen. Weer dreigt het gevaar van het formaliseren, van simplistisch geformuleerde leerdoelen zonder niveaus, van taxonomieën, en vooral dreigt een slaafs nabootsen van de summatieve toetsen. De leerstof in kleine mootjes te knippen en over elke moot een summatieve toets — het is een vooruitgang vergeleken bij het summatief toetsen van grote stukken leerstof, maar met formatief toetsen heeft het niets uitstaande.
In Amerika is er een systeem ontwikkeld dat ook bij ons navolging schijnt te vinden. Het heet *Mastery Learning* en beweert met formatieve toetsen te werken. Wat in feite gebeurt, is dat de leerstof in stukjes opgedeeld wordt, dat na elk stukje getoetst wordt en op grond van de toets over overdoen of doorgaan wordt beslist. De toetsen, die toegepast worden, moeten om onverklaarbare redenen weer van de objectieve en meerkeuze-vorm zijn. Het zijn summatieve toetsen en dan over een klein stuk leerstof, zonder enige diagnostische mogelijkheden, behalve dan de brute diagnose dat de leerling de paragraaf al of niet begrepen heeft. Weer is de leuze: blind toetsen in plaats van begrijpen. Weer worden, net als bij summatieve toetsing, produkten in plaatsen van processen getoetst. Het is net een dokter die op 't eind van de ziekte diagnosticeert of de patiënt leeft of dood is.
Formatieve toetsen met diagnostische strekking bestaan, voorzover mij bekend, nog niet in een gesystematiseerde vorm, en veel zal er nog moeten geschieden voor we weten hoe zo iets te construeren. In elk geval zal het niet achter het bureau kunnen. Je moet leerprocessen in de klas, bij onderwijzenden en onderwezenen observeren om de criteria te pakken te krijgen, volgens welke waarnemers van leerprocessen het al of niet plaats vinden ervan plegen te constateren en je zult in de opleidingen moeten beginnen, om de ogen van de toekomstige onderwijzenden hiervoor te openen.
Formatieve toetsen — het is desondanks de weg om op door te gaan. Hoe neutraliseren we van de summatieve toetsen het selectief venijn? Door ons op het formatieve toetsen toe te leggen, door de toetslast van het summatieve naar het formatieve te verschuiven. Een goed ontwikkeld systeem van proces-toetsen moet het produkt-toetsen overbodig maken.

Hans Freudenthal

Wiens problemen zijn de problemen van bejaarden?

Er gaan ongeruste stemmen op over het antwoord, dat onze maatschappij thans geeft op de vragen hoe de verschillende noden van de bejaarden moeten worden aangepakt.

Als gevolg van onze manier van leven, het twee-generatie-gezin, heeft zich een woningbouwtrant ontwikkeld volgens een normering, waarin, zelfs als men het zou willen, een vertegenwoordiger van de derde generatie, een bejaard familielid of bekende, niet gemakkelijk, en zeker niet vanzelfsprekend, opgenomen kan worden.

Vervolgens zijn we nog zover verwijderd van de emancipatie, dat we het vanzelfsprekend vinden — als er thuis een zieke is, of een zorgbehoevende, zoals een bejaarde — onze vrouwen die taak op zich te laten nemen..... Met andere woorden: de verpleging en verzorging thuis komt op de schouders van de vrouw terecht.

Als de kinderen de deur uit zijn, hebben man en vrouw vaak een nieuw evenwicht gevonden.

Is het dan inderdaad vanzelfsprekend, dat de vrouw opnieuw een fase van verzorgen op zich neemt, opnieuw gebonden is aan huis, zoals ze dat vroeger (wellicht ook ten onrechte) was, door kleine kinderen? Hulp is niet gemakkelijk verkrijgbaar, noch voor iedereen betaalbaar.

Bij dit alles is het begrijpelijk, dat we op de gedachte gekomen zijn, volgens het solidariteitsbeginsel de verzorgingsbehoefte van onze verwanten (overigens "hodie tibi, cras mihi") op te vangen in instituten waar die verzorging collectief wordt gegeven. Uiteraard eisen we dan daarvoor de hoogste graden van perfectie en specialisme.

Aan de andere kant willen natuurlijk ook veel bejaarden liever op "eigen benen" staan in een bejaardenoord of verpleeghuis, dan inwonen bij hun kinderen, waar zij het gevoel hebben hun tot last te zijn.

Neen, we moeten ons steeds bewust zijn, dat de problemen en noden van bejaarden maar slechts voor een deel hùn problemen zijn, waarvoor wij de zogenaamd beste oplossing zoeken, maar het zijn problemen en noden van ònze maatschappij, consequenties van ònze keuzen voor de wijzen waarop wij ons leven willen inrichten.

Bij het discussiëren over het bejaardenprobleem is het zinvol om deze achtergrond duidelijk te schetsen: de problemen rondom bejaarden zijn niet in elke cultuur gelijk, zelfs niet in alle windstreken van het kleine Nederland.

De problemen hangen samen met zulke vraagstukken als: levensstijl, en beleving van vrijheid en zelfstandigheid, emancipatie, en levensbeschouwing.
Gegeven onze levensstijl, resulteert een reeks van problemen van de oude dag, en gegeven onze levensstijl, geven we alle aandacht aan differentiatie en samenhang van voorzieningen, continuïteit van zorg en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid.
De door mij vermelde ongerustheid: of we op de goede weg zijn, komt dan ook niet voort uit de stijgende kosten óók van de geriatrische zorg, maar vindt zijn grond in twee overwegingen:

a. is onze levensstijl ethisch en moreel gezien zó volstrekt te handhaven, als er zóveel groepen zijn, die daardoor in de problemen raken: (niet alleen bejaarden, maar ook soms lichamelijk gehandicapten, geestelijk gehandicapten).
   Is een zekere bezinning op onze levensstijl niet nodig? Dat is toch al nodig omdat andere opvattingen over huwelijk en gezin, zoals bijv. bij alternatieve samenlevingsvormen de grootste consequenties kunnen hebben, bijv. voor de bouwwijze van het eengezinshuis, terwijl diezelfde veranderingen mogelijk onbedoeld dissociërend kunnen werken op maatschappelijke verbanden, zoals bij de bejaarden in de maatschappij? Houdt het nastreven van autonomie, het gebiologeerd werken aan zelfontplooiing geen gevaar in dat een egocentrische levenshouding ontstaat?
   "De mens verandert zijn omgeving, veranderende omgeving verandert de mens", is de uitgangshypothese van Jo Boer, bij haar studie "Dorp in Drenthe" *.
   Zij schrijft dat deze veronderstelling zó bewezen wordt geacht, dat allerlei sociale actie daar zonder meer van uitgaat: als we de maatschappij in een bepaalde richting veranderen, dan verandert de mens ook. Dat beoogde effect moet dan natuurlijk een verbetering zijn van ons lot, anders zouden we niet aan sociale actie beginnen.
   Het probleem schijnt alleen te zijn, dat de mensen t.g.v. veranderingen *niet* altijd in de *gewenste* richting veranderen. Uit de welvaart op zichzelf is géén algemeen welzijn geresulteerd.
   Elke goede sociale actie vereist dan ook "feed-back", d.w.z. bestudering van de veroorzaakte verandering, en bijsturen van de sociale actie, als er onbedoelde, of zelfs schadelijke effecten zijn, op de korte of langere termijn! Sociale actie vereist veel geduld, studie en toewijding! Bezinning op de problemen van bejaarden in déze geest, nl. als terugkoppeling op de wijze van probleemoplossen zoals *wij* die hebben gekozen, is wat ik bedoel, en nodig acht.
   Dán weet men tenminste wat de prijs (letterlijk en figuurlijk) is, die wij, of in ongunstige situaties in het nauw gebrachte groepen, moeten betalen.

* **Dorp in Drenthe** — een studie over veranderingen in mens en samenleving in de gemeente *Zweeloo* gedurende de periode 1930—1970, Jo Boer-Boom, Meppel (blz. 18).

b. de tweede overweging van ongerustheid is, of de technische voorzieningen, die we hebben gekozen, wel altijd humaan zijn, en de bejaarde mens in zijn menselijke waarde laten. De segregatie van verpleeghuizen enerzijds voor geestelijk gestoorde en lichamelijk gehandicapte en anderzijds voor gezonde bejaarden is technisch gezien grondig te verdedigen. Eén gevolg van segregatie kàn echter ook zijn: discriminatie. Zo zijn er argumenten vóór en tegen observatie van geestelijk gestoorden in een psychiatrisch ziekenhuis (denk aan de etiquettering van de psychisch gestoorde bejaarde, als nadeel, maar denk ook aan het open gaan van het psychiatrisch ziekenhuis naar de maatschappij toe, als voordeel).
Er gaan stemmen op om bejaardenwoningen, bejaardenoord, verpleeginrichting voor lichamelijk en geestelijk gestoorden op één terrein te bouwen, zodat bij overplaatsingen de bejaarde *niet* zijn relaties hoeft te verliezen en ruimtelijk op bekend terrein blijft.
Maar hóé voorkomt men daarbij de ghetto-vorming? Naast *jongensstad* nu ook een *bejaardenstad*?
Ik ben van die oplossing géén voorstander. Maar het overplaatsen van de ene inrichting naar de andere, zelfs als echtparen daarvoor gescheiden moeten worden, kan toch ook niet acceptabel genoemd worden.
Misschien moeten we ons matigen in het scheppen van categorale inrichtingen, en ons meer toeleggen op specialisaties binnen in principe generale voorzieningen.

Vele jaren heb ik, als sociaal-psychiater mijn best gedaan voldoende voorzieningen voor geestelijk gestoorde bejaarden van de grond te krijgen, eerst in Rotterdam, later in Den Haag. Als hoofd van de afdeling Geestelijke Volksgezondheid van de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst Den Haag mocht ik deelnemen aan een studiecommissie van de Provinciale Raad voor de Volksgezondheid van Zuid-Holland. Deze studiecommissie moest zich buigen over de verpleeghuissituatie in de grote steden van Zuid-Holland. Ik zal uit dit rapport, dat nog aan de Raad uitgebracht moet worden, *niet* citeren. Uiteraard heb ik wel mijn eigen aandeel daarin gehad. Kort gezegd: in de grote steden komt men door een ingewikkeld stel elkaar beïnvloedende factoren, eigen aan het specifieke leefklimaat, niet uit met de door het College voor Ziekenhuisvoorzieningen gehanteerde vuistregel. Het staat ter discussie of het gevolgde opnemingsbeleid juist is geweest of niet, maar één ding is zeker: in de grote steden verkeren nog vele geestelijk gestoorde bejaarden in voor onze tijd onaanvaardbare omstandigheden.
In onze ijver daar oplossingen voor te vinden, moeten we wel van tijd tot tijd ons bezinnen op de vraag wiens problemen we eigenlijk aan het oplossen zijn.

28 april 1976

J. van Londen

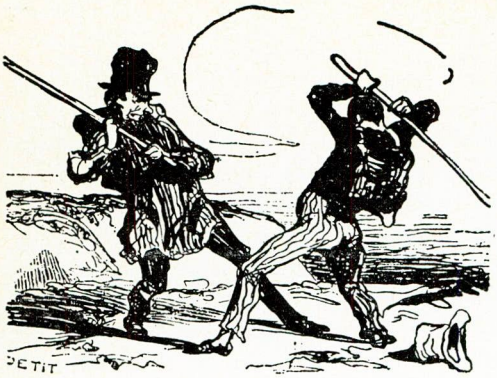

Het talendilemma in Europa

In Rekenschap van maart 1976 geeft P. Krug zijn mening over het talenonderwijs in Europa. Uit de slotalinea blijkt dat hij geen "Europa van de handelaren" wenst, maar een "Europa van de Europese volken". In dit opzicht zal ieder het met Krug eens zijn. Maar hoe dit te bereiken, dat is de opgave. "Elk waarlijk Europees taalbeleid moet gebaseerd worden op een intelligente en actuele verscheidenheid van ons onderwijs" in talen en ook dit is een waarheid die nauwelijks voor bestrijding vatbaar is.

Maar wat is dan wel die intelligente verscheidenheid die moet worden gerealiseerd? Dat is: een intelligente aanpak van het dilemma dat tot dusver niet is opgelost. De eerste stap is het dilemma duidelijk aan te geven. Welnu, het is dingen te willen die niet kunnen, nl. tegelijkertijd de volken van Europa in staat stellen met elkaar te verkeren — let wel: niet hun elites, maar de volken, dus buitenlandse arbeiders, deelnemers aan massatoerisme, sportlieden, technici, kortom de gewone mensen — en dit doen met behulp van de vele moeilijke etnische talen als hulpmiddelen. Dit is een onmogelijkheid! In de beperkte schooljaren van de volksmassa kan nauwelijks een vreemde taal zo goed geleerd worden dat die wordt beheerst. En met één vreemde taal begin je in het Europa buiten de internationale hotels niet veel, de ervaring leert het. In het Europa van de 9 worden door de volken 7 talen gesproken en in het Europa van de Raad minstens 12. In het geografische Europa nog meer. De rapporten van de Europese Gemeenschap (E.G.) over het onderwijs komen niet verder dan de onintelligente aanbeveling dat elk kind tenminste één vreemde taal moet leren. Dat deze taal dezelfde voor ieder zal moeten zijn om overal in Europa voort te kunnen en welke dat zal moeten zijn, mag niet gezegd worden, want dat houdt taaldiscriminatie in en dit is bij het Verdrag van Rome verboden. Tegelijkertijd bevelen de rapporten het onderwijzen van alle etnische talen van Europa aan, een onintelligent advies in het licht van de onderwijsmogelijkheden. Met deze aanbevelingen blijft de chaos natuurlijk voortduren, zodat het Europa van de volken zal uitblijven. De aanpak was niet intelligent genoeg. Wat was het dilemma ook weer? 1) de schooltijd van het volkskind is te kort om één der etnische vreemde talen goed te leren beheersen; 2) alle etnische talen in Europa zijn gelijkgerechtigd en geen van hen mag in de schoolprogramma's door de E.G. bevoorrecht worden; 3) het Europa van de volken wil zeggen dat men bij het reizen door Europa geen last van taalbarrières heeft. Dit dilemma is wel degelijk oplosbaar. Maar niet

door de moeilijke, met elkaar wedijverende etnische talen. Waarom dan niet de voor de hand liggende keus van een gemaakte taal te doen en daarmee de discriminatie te omzeilen? Het door en door beproefde en doeltreffende Esperanto kan ieder normaal volkskind in een minimum aan tijd leren beheersen. Verplichtstellen van deze taal als eerste vreemde taal voor ieder Europees kind maakt dat na één generatie heel Europa over de taalbarrières heen elkaar zal kunnen begrijpen.

Het probleem is niet: het uit de weg ruimen van het dilemma, want de enige nodige maatregel (verplichtstelling van het Esperanto) omzeilt alle taalgevoeligheden en is politiek een gemakkelijke beslissing. Het probleem is: deze oplossing te *willen* zien. In de onderwijsrapporten van de E.G. wordt de naam Esperanto evenmin genoemd als in het stukje van Krug. Hebben de auteurs daarvan nooit gehoord? Het is niet aan te nemen dat ze zo achterlijk zijn. Ze willen doodeenvoudig niet de mérites van het Esperanto erkennen omdat ze deze taal verkeerd beoordelen zonder daarvoor voldoende informatie te bezitten. Wie echter de moeite neemt de mérites en culturele potenties ervan te onderzoeken moet wel tot de volgende conclusie komen: het Esperanto is een volwaardige levende, cultuurproducerende taal, die kan worden geleerd in een fractie van de tijd die voor een etnische taal nodig is. Hij geeft zicht op de wereld en niet op één nationale cultuur, kweekt sympatie voor alle volken en niet speciaal voor één volk, biedt de mogelijkheid vlot met alle volken te verkeren en niet met enkele en nog wel op een nivo van gelijkgerechtigheid. Deze oplossing ligt binnen handbereik. Verplichtstelling zal iedereen internationaal mondig maken evenals de leerplicht iedereen cultureel mondig maakte. Na het analfabetisme behoort het anesperantisme uit onze klein geworden wereld te verdwijnen.

Waarom zoveel misbaar te maken om het minder gevraagde Frans? Waarom zo hoog weg te lopen met het veel gevraagde Engels? Wie als eerste vreemde taal het Esperanto heeft geleerd kan volgende talen sneller leren. Dit is een ervaringsfeit uit veel taalgebieden en zou alleen al verplichtstelling van het Esperanto rechtvaardigen. Geen der etnische talen behoeft uit het onderwijs te verdwijnen; ze zullen door die leerlingen worden gekozen die ze kunnen, willen of voor hun beroep moeten leren. Maar ze moeten niet verplicht zijn. Dat hoeft ook niet want het Esperanto neemt de taak van internationale verkeerstaal op zich. In bilaterale conversaties kunnen de etnische talen in gebruik blijven voor wie dit wensen, maar voor multilaterale discussies is het niet discriminerende Esperanto de aangewezen taal. Daar ik een halve eeuw met het Esperanto vertrouwd ben weet ik waarover ik praat. Ik mag daarom misschien ook de heer Krug aanraden serieus te onderzoeken of deze taal niet de uitweg uit het dilemma is. Hij zal als humanist de rede boven het vooroordeel stellen.

G. F. Makkink

Antwoord aan de heer Makkink

Het door de heer Makkink genoemde artikel was geschreven door een correspondent van 'Le Monde' in de Engelse 'Times'. Het werd door mij in extenso vertaald om twee redenen. In de eerste plaats is het vermeldenswaard, dat een bekend Engels dagblad een pleidooi opneemt voor de studie van de moderne talen en in het bijzonder het Frans. In de tweede plaats heeft het onderwerp in Nederland een bijzondere actualiteit door de discussies rondom de verzwakte positie van het Frans in het middelbaar onderwijs. Uitgangspunt van Jacques Cellard was m.i. terecht dat door de opmars van het Engels de andere Europese talen steeds meer in het gedrang komen. Terecht vraagt Cellard zich dan ook af "Hoe zou een Nederlander de Franse cultuur kunnen gaan begrijpen indien hij verplicht was die in het Engels te benaderen?" Hij wijst ook op de culturele bijdrage van de Romaanse talen aan het Europese cultuurleven. M.i. kunnen wij slechts toegang krijgen tot een andere cultuur wanneer wij de beschikking hebben over de belangrijkste sleutel tot deze cultuur: de taal.
Ik herhaal nog eens hetgeen ik als commentaar bij het artikel van Cellard schreef: De aantasting van het Frans in ons onderwijs zal vele jonge mensen de mogelijkheid ontnemen kennis te nemen van de rijke culturele erfenis van Frankrijk. De voor- en nadelen van het Esperanto heb ik hier in het geheel niet ter diskussie willen stellen. "In de beperkte schooljaren van de volksmassa kon nauwelijks één vreemde taal zo goed geleerd worden dat die wordt beheerst" merkt de heer Makkink op. In mijn schooljaren werd al in de hogere klassen van de Lagere School de mogelijkheid geopend Frans te leren. Sindsdien is het aantal leerplichtige jaren sterk uitgebreid. De positie van het Frans is er evenwel slechts op achteruitgegaan. Ik meen, dat voor een klein land als Nederland het onderwijs in het Frans en Duits (naast het Engels!) een ruime plaats moet behouden. Slechts dàn hebben wij toegang tot de Franse en Duitse cultuur, afgezien nog van de wenselijkheid om door middel van deze talen kennis te nemen van publikaties op wetenschappelijk, economisch en ander gebied. Het Esperanto kan deze taak m.i. niet overnemen.

P. Krug

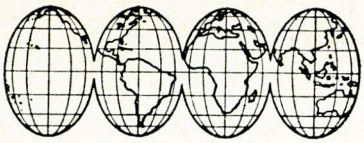

Actualiteiten

De elite in de Derde Wereld

In het Engelse tijdschrift "Ecologist" (mei 1975) schreven A. Rodger en G. Backstrand een opmerkelijk artikel "Can the Third World afford its super-elites?"

Na een nadere precisering van elite-groeperingen betogen auteurs dat in de ontwikkelingslanden bij het vaststellen van nationale aspiraties drie sociale groepen betrokken zijn: de plattelandsbevolking, de stedelijke bewoners en de kleine, rijke elite. Op basis van de doelstellingen van een zeer kleine elite geven deze gezamenlijk richting aan de sociale, culturele en industriële ontwikkeling van de gehele natie.

In de ontwikkelde landen is de situatie geheel anders: hier is de basis waarop de nationale doelstellingen berusten breder. *Daarom is in de ontwikkelingslanden de situatie kritieker, gevoeliger voor druk van buitenaf, manipuleerbaarder en in mindere mate een gevolg van algemeen gevoelde noden en aspiraties bij de grote massa.*

Wat de aspiraties van de elite betreft, deze zijn beïnvloed door de vroegere koloniale overheersing, die hechte commerciële banden heeft nagelaten, die voorts communicatiemiddelen heeft gecreëerd welke sterk georiënteerd zijn op de ontwikkelde landen, en die op haar beurt een indoctrinatie van het onderwijssysteem van de onderontwikkelde landen door de westerse hoge technologie tot gevolg heeft gehad.

Daarnaast staan de inheemse leiders en het land als geheel onder sterke invloed van een groep buitenlanders: employé's van de multinationals, diplomaten en talrijke medewerkers van bilaterale of multilatere hulpprogramma's.

Als gevolg van de hiermee gepaard gaande handhaving door de betrokken organisaties van een hoge levensstandaard voor hun vertegenwoordigers in de onderontwikkelde landen ontstaat een invloedrijke super-elite van buitenlanders. Hun invloed is des te sterker naarmate het gastland en de regerende elite armer is. Een dergelijke situatie zou geen ernstige zorg behoeven te baren wanneer de arme landen de hoop zouden hebben eenmaal ćók dit levensniveau te kunnen bereiken, maar deze hoop is illusoir omdat *de rijke landen zelf niet in staat zijn hun eigen bevolking hetzelfde levensniveau te verschaffen als aan hun vertegenwoordigers in het buitenland is toegekend.* Men betwijfelt zelfs of dit wel ooit zal kunnen geschieden. Daarom zal erkend moeten worden dat een dergelijk voorbeeld van een exorbitant hoog levensniveau van buitenlandse elitegroeperingen geheel ondeugdelijk is voor het welzijn van de bevolking van de arme landen.

De discussie over de rol van deze supereliten moet worden hervat op basis van een nieuwe bewustwording terzake van de ecologische omstandigheden:

a. het probleem moet als werkelijk internationaal worden beschouwd en ook op internationaal niveau worden aangepakt;
b. de internationale solidariteit moet op meer manieren tot uitdrukking worden gebracht dan slechts door kapitaaloverdrachten, bijv. door meer belangstelling te tonen voor lokale produkten dan voor geïmporteerde goederen;
c. er moet vanwege de energiecrisis worden gezocht naar minder energieverbruikende levensstijlen van de supereliten.

Omdat de ontwikkelingsproblemen ook een directe en zeer belangrijke psychologische

dimensie hebben, vraagt de anomalie van de grotere overdaad in levensstijl van de super-eliten dan waarvan zij in eigen land hebben kunnen dromen, om actie op dit moment.

De toekomst van Japan

De laatste jaren is Japan geschokt door verschillende nieuwe ontwikkelingen. In de eerste plaats de "Nixon-shock", de onverwachte toenadering van de V.S. tot China. Dan de gevolgen van de olie-crisis en de recessie. De vraag rijst ook al op of Japan het oosters bolwerk van het kapitalisme zal blijven, dat het tot nu toe was. In "The Times" van 22 april poogt Charles Hargrove deze vraag te beantwoorden. Hij schrijft:

Hoewel de Japanse economie opvallend modern is, bleef de Japanse politiek zeer feodaal, gebaseerd op facties, welke een moderne vorm zijn van de oude clans. Er is een toenemende afkeer van gekonkel achter de schermen. Dit jaar zullen er verkiezingen zijn en hoewel er weinig kans bestaat dat de hopeloos verdeelde oppositie een overwinning behaalt, is iedereen met wie de schrijver sprak er van overtuigd dat de grote meerderheid van de Liberaal-Demokraten wel met de helft verminderd zal worden.

De meeste Japanners houden echter niet van extreme standpunten, en zij blijven van mening dat ondanks alle tekortkomingen de Liberaal-Demokraten welvaart brengen en de oppositie alleen maar onbekwaamheid en onzekerheid.

Toch zijn er tekenen van verandering te bespeuren. In de meeste grote steden, waaronder Tokio, zijn reeds goeverneurs van de oppositie aan het bewind en de plattelandsbevolking, in 1945 ongeveer even groot als de stadsbevolking, vormt thans slechts 7% van de 110 mln. inwoners. Het platteland was steeds de basis van de conservatieven en men kan constateren dat het de boeren goed gaat. Maar de stedelingen, die vaak slecht behuisd zijn, lange werktijden hebben en met overvolle treinen naar hun werk moeten, ondervinden de nadelen van de economische hausse. Zij staan kritischer tegenover de regering en wensen een groter aandeel in de welvaart, hoewel niet in de eerste plaats in geld, want de lonen zijn buitengewoon gestegen. Over het algemeen kan men dan ook toch wel zeggen dat de welvaart van de doorsnee-Japanner in de afgelopen jaren enorm is toegenomen.

Met het milieu heeft het Japanse kapitalisme geen enkele rekening gehouden. Het meest verwonderlijke is echter dat dit nauwelijks sociale spanningen, arbeidsonrust en politieke verschuivingen veroorzaakt. De communisten hebben slechts 39 leden in het lagerhuis tegenover de 277 van de Liberaal-Demokraten; hun aantal zal, naar men verwacht, niet toenemen. De poujadistische Komeito-partij, die het Japanse leven en de Japanse politiek wil zuiveren volgens boeddhistische beginselen, maakt evenmin enige vooruitgang.

De reden is de werklust, de discipline en de samenhang van het volk, die een bron van kracht bleven bij de opeenvolgende veranderingen. Een Japanner omschreef dit als kapitalisme, getemperd door feodalisme. Zo bezocht de schrijver een grote autofabriek, waar in 25 jaar niet gestaakt was. De fabriek verzorgt de arbeiders "van de wieg tot het graf" en het verloop onder de arbeiders is buitengewoon laag. De vakbond van de onderneming voegt zich in dit systeem.

Hierdoor kon de Japanse economie de veerkracht opbrengen om de oliecrisis te doorstaan. Men moet zelfs constateren dat deze crisis een heilzaam versoberend effect had op het al te grote zelfbewustzijn van de Japanners.

Maar toch vraagt de schrijver zich af hoe lang dit nog zo zal blijven. Zal de jongere generatie zich niet minder loyaal opstellen tegenover de onderneming? Dit is zeker te verwachten, maar de strijd om het bestaan op een overbevolkt eiland remt alle rebellerende instincten af. De radikale linkse leider van vandaag wordt morgen een gedisciplineerde "white-collar-worker". Zelfs als de oppositie aan de macht zou komen dan zou nog het essentieel-Japanse behouden blijven.

Het stelt gerust dat Japan, een economische reus, ermee tevreden is om een politieke dwerg te zijn. Het land heeft ge-

noeg aan economische ambities en het wenst onder alle omstandigheden op goede voet te blijven met de machtige buurlanden Rusland, China en de Verenigde Staten. Dit is gemakkelijker geworden, nadat de Verenigde Staten China erkend en zich uit Vietnam teruggetrokken hebben.

Ondanks een radikale franje blijft de meerderheid van de bevolking pacifistisch, tevreden met de Amerikaanse bescherming. Alleen wanneer Japan economisch in het nauw zou komen, dan zou het weer agressief kunnen worden.

Het leger in China

De afgelopen maanden is de politieke onrust in China weer toegenomen. De vraag rijst of het leger ook nu weer een beslissende rol zal gaan spelen, evenals na de Culturele Revolutie. Over de positie van het leger in de Volksrepubliek China schreven E. Joffe en A. M. Frazer twee artikelen in het Amerikaanse tijdschrift "Problems of Communism" (nov./dec. '75). Aan deze beschouwingen ontlenen wij het volgende :

In de eerste jaren na de vestiging van de Chinese Volksrepubliek speelde het Volksbevrijdingsleger (PLA) een grote bestuurlijke maar geen politieke rol. D.w.z., bij gebrek aan een civiele administratie werd het land door militaire comité's bestuurd. De Partij was echter eensgezind en haar politieke leiderschap onbetwist. De overdracht van de bestuurlijke taken die het leger had waargenomen verliep dan ook soepel. Intussen ontwikkelde het leger zich in militaire zaken meer en meer tot een pressiegroep met een eigen visie.

Pas in het begin van de jaren zestig raakte het leger politiek geïnvolveerd. Dat gebeurde toen Mao het leger ging gebruiken om de Partijbureaucratie tot een meer revolutionaire koers te dwingen. Het initiatief ging dus niet van het leger zelf uit dat trouwens onder de nieuwe Minister van Defensie Lin Piao zich ook waar het militaire zaken betrof wat gematigder opstelde. In de jaren 1963/1964 werd het leger als revolutionaire organisatie aan de Partij ten voorbeeld gesteld. Het voortdurende verzet van de Partij leidde tot de Culturele Revolutie, waarin echter tot begin 1967 de legerleiders nog geen actieve rol speelden.

In die situatie kwam verandering toen het leger na januari 1967 van meer radikale elementen in het centrale Partijleiderschap de opdracht kreeg ten gunste van de revolutionaire krachten in te grijpen en in de machtsvacua, die als gevolg van de strubbelingen tussen Rode Gardisten en lokale overheden waren ontstaan. Veel gematigde officieren hadden echter meer sympathie voor orde en stabiliteit dan voor de Rode Gardisten, zodat met het aflopen van de Culturele Revolutie omstreeks april 1969 de organisatie van de Rode Gardisten merendeels waren ontbonden. Tevens was de macht van de radicalen in Peking verzwakt en de politieke macht van het leger versterkt, vooral op regionaal en lokaal niveau. Op nationaal niveau weerspiegelde deze toegenomen invloed zich in het Centrale Comité en in het Politburo.

Niet alleen echter raakte het leger bij de politiek betrokken, de politiek drong ook in het leger door. De regionale commandanten gedroegen zich in het vervolg niet alleen onafhankelijker tegenover de politieke richtlijnen uit Peking, maar er voltrok zich ook een scheiding met het centrale militaire gezag. Eenmaal in de politiek verzeild geraakt bleken de regionale militairen niet geneigd hun macht af te staan aan radicalen, die de partijcomité's weer wilden opbouwen met hun eigen mensen. Zo behielden de militairen in deze comité's het overwicht.

De afbraak van de politieke macht van het leger begon op centraal niveau met de val van de Defensieminister Lin Piao, waarvoor een coalitie van radicale en gematigde politici de steun van een aantal regionale militairen wonnen. Sindsdien is het leger op de terugtocht uit de politiek. Zijn rol in civiele zaken werd kleiner, terwijl Partijkaders, die tijdens de Culturele Revolutie naar de achtergrond waren verschoven, opnieuw ten tonele verschenen. De militaire taken van de strijdkrachten werden beklemtoond en geleidelijk aan werden militairen uit politieke en bestuurlijke posities verdrongen.

Hoewel de politieke machthebbers de laat-

ste operatie met de nodige voorzichtigheid uitvoeren, lijdt het geen twijfel of het leger zelf is wel bereid zich uit de politiek terug te trekken mits ten gunste van gematigde politici.

In de buitenlandse politiek van China heeft het leger sinds 1949 verscheidene malen een rol gespeeld. Volgens de huidige Chinese grondwet is het "de taak van de strijdkrachten van de Chinese Volksrepubliek de verworvenheden van de socialistische revolutie en de socialistische opbouw zeker te stellen, de soevereiniteit, territoriale onschendbaarheid en veiligheid van de staat te verdedigen en te waken tegen ondermijning en agressie door imperialisme, sociaal-imperialisme en hun lakeien." In hoeverre is het Chinese militaire optreden tot dusver nu in overeenstemming met deze grondwettelijke taken en met de manier waarop andere landen hun strijdkrachten in de loop der geschiedenils hebben aangewend? Dit blijkt tot op grote hoogte het geval te zijn.

Zo is het Chinese ingrijpen in de Koreaanse oorlog mede ingegeven door de angst dat de Amerikanen tot de Chinese grens zouden oprukken en vandaar het Chinese regime zouden trachten te ondermijnen. Ook de angst voor een invasie in Mantsjoerije kan een rol hebben gespeeld.

De militaire voorbereidingen tegen de nationalisten op Formosa in 1954, 1958 en 1962 hadden het voorkomen van een nationalistische invasie of het testen van de Amerikaanse banden met Formosa ten doel. In het Chinees-Indiase grensconflict, dat in 1962 zijn climax bereikte, ging het de Chinezen vooral om het behoud van de strategische belangrijke Aksai Tsjin-route tussen Sinkiang en West-Tibet — een klassiek militair doel. In de Vietnamese oorlog steunde China de Noordvietnamezen met militaire uitrusting en troepen, die echter in het noorden bleven. China's acties vallen hier onder het hoofd: aanwending van strijdkrachten ter bescherming van of tot steun aan een ander land. De vijandigheden langs de Chinees-Russische grens dienden vanuit Chinees oogpunt om eventuele Russische aanvalsplannen te ontmoedigen. Tenslotte werd het Chinese militaire ingrijpen op de Paracel Eilanden in 1974, gericht tegen Zuid-Vietnam, gemotiveerd met de historische aanspraken die China op deze eilanden maakt. Trouwens, als in alle andere gevallen werden de risico's van een uitbreiding van het conflict ook in dit geval beperkt gehouden. Militaire hulp heeft China zowel aan nationale regeringen als aan rebellen verleend. Direct militair ingrijpen hebben de Chinezen echter vermeden, een politiek waaraan de doctrines van "people's war" en de noodzaak van revolutionaire zelfstandigheid niet vreemd zijn. Het doel van Peking was veelal de verspreiding van politieke invloed.

De doctrine van de noodzaak van revolutionaire zelfstandigheid stelt inderdaad beperkingen aan de rol die het leger in de Chinese buitenlandse politiek speelt. Maar ook de doctrine van de verdediging van de natie stelt begrenzingen aan het Chinese militaire optreden naar buiten toe. In de gedachtengang van Mao en de Chinese leiders is een offensief optreden van het leger alleen denkbaar vanuit het defensief.

Hoewel verschil van opvatting heeft bestaan over de vraag of China zelf nieuwe wapensystemen moet ontwikkelen of erop moet vertrouwen dat het in een defensieve oorlog — die het dankzij "people's war" wint — dergelijke systemen buitmaakt op de agressor, vast staat dat de Chinezen zich niet als toekomstige agressors zien.

Dit beeld wordt bevestigd door de opbouw van de Chinese strijdkrachten. Het peil van de Chinese economie en technologie laat geen snelle modernisering van de bewapening toe. De strategische en tactische mobiliteit van de landstrijdkrachten zijn onvoldoende voor operaties ver buiten de Chinese grenzen. De marine is berekend voor haar taak van kustdefensie maar voor niet veel meer; de luchtmacht is verouderd. De vorderingen bij de opbouw van een kernwapenarsenaal schijnen weliswaar behoorlijk te zijn, maar de capaciteit schijnt die van een bescheiden maar geloofwaardige afschrikking tegen de Sowjet-Unie niet te boven te gaan.

Zo volgt China in doctrine en praktijk van de rol van de strijdkrachten in de buiten-

landse politiek een realistische en pragmatische koers.

Bangladesh na Moedjiboer Rahman

De economische en politieke problemen van Bangladesh schijnen onoplosbaar. Het streven van Moedjiboer Rahman om tot een gesecularisseerde samenleving te komen ontmoette in het islamitische Bangladesh het nodige verzet evenals zijn pro-Indiase beleid. Welke factoren tot de moord op Moedjiboer Rahman hebben geleid zette S. Oren uiteen in een bijdrage "After the Bangladesh coups" in het Engelse maandblad "The World Today" (jan. 1976).

De moord op Sjeik Moedjiboer Rahman door afvallige legerofficieren was de meest dramatische van de drie staatsgrepen, die in 1975 in Bangladesh plaatsvonden. Sjeik Moedjiboers opschorting van de democratische regeringsvorm in januari '75, zijn val in augustus d.a.v. en de week van oproeren in november jl., waaruit Generaal Ziaoer Rahman als "de facto" dictator te voorschijn kwam, hebben de politieke structuur van Bangladesh uiteraard diepgaand veranderd.

Eén der belangrijkste oorzaken van de val van Sjeik Moedjiboer Rahman was dat het leger sinds de onafhankelijkheidsstrijd van 1971 werkloos was en de handhaving van de interne orde door Moedjiboer aan een soort militia werd toevertrouwd die nauw verwant was aan de Awami League. Immers, de gehele politiek van Moedjiboer was gebaseerd op vriendschap met — om niet te zeggen afhankelijkheid van — India. De moeilijkheden, die in november ontstonden, waren dan ook te wijten aan Moedjiboers pogingen om het leger met een "verdeel en heers"-politiek in bedwang te houden.

Voor vele waarnemers was overigens de toenemende vijandigheid van het leger van Bangladesh ten aanzien van India en zijn vervreemding van Sjeik Moedjiboer geen geheim. Hierin stond het leger niet alleen: vele burgers van Bangladesh beschuldigden India van exploitatie van hun land en verzetten zich ertegen door India als kolonie behandeld te worden.

Maar de reacties in Bangladesh tegen Sjeik Moedjiboer en zijn Indiase beschermers hadden een veel diepere ondergrond dan alleen die van verwijten aan het adres van India inzake gemaakte fouten en arrogantie. De moeilijkheid was dat Bangladesh nog maar een zeer zwakke nationale identiteit bezat en dat het streven naar secularisatie van de samenleving, die van Sjeik Moedjiboer en India uitging, als een affront voor de Islamitische erfenis werd gevoeld.

Niettemin is de Islam nog steeds de sterkste macht in Bangladesh; zelfs in de nasleep die op de secessie van Pakistan volgde, eiste het volk voortzetting van lezingen uit de Koran voor de radio, en mocht er in de clubs geen alcohol aan Moslims worden geserveerd. Ondanks acute overbevolkingsproblemen verzette de Islamitische oppositie zich voorts tegen de instelling van programma's voor geboortencontrole.

Het behoeft daarom geen verwondering te wekken dat de staatsgreep van augustus 1975 uitgevoerd werd in de naam van "de Islamitische Republiek van Bangladesh", hetgeen niet wegneemt dat toen deze staatsgreep eenmaal was uitgevoerd, de naam "Volksrepubliek van Bangladesh" herleefde en door het huidige regime is overgenomen. Maar aangezien het Islamitische image van Pakistan de belangrijkste reden was waarom dit land steeds hulp wist te verkrijgen van de rijke Arabische olieproducerende landen, zullen de nieuwe heersers van Bangladesh toch ook weer de nadruk moeten leggen op het feit dat hun land de op één na grootste Islamitische staat in de wereld is.

Naast de Islamitische wereld is alleen de VS in staat om de helpende hand te bieden (Rusland heeft meer aandacht voor India); in 1974/'75 werd reeds 900.000 ton voedsel tegen lage prijzen benevens $ 67 miljoen in andere vorm door de VS aan Bangladesh gegeven en er bestaat een goede kans dat er meer hulp zal volgen, vooral als de Sowjet-vlootfaciliteiten in Chittagong opgeheven zouden worden.

Op de lijst van potentiële vrienden mag China niet ontbreken: de Chinezen hebben de staatsgreep in 1975 openlijk verwelkomd. Moeilijkheden moeten dan ook meer uit andere richting verwacht worden en

wel uit New Delhi, waar de militairen nu rekening moeten houden met een vijandig gezinde staat in de rug, ingeval van hernieuwde moeilijkheden met Pakistan.
In feite heeft de nieuwe President Mushtaque Ahmed niets nagelaten om de Indiërs gerust te stellen. De idealen van democratie, nationalisme, secularisme en socialisme werden opnieuw bevestigd. En van hun kant gaven de Indiërs de verzekering dat zij niet in de interne aangelegenheden van Bangladesh zouden interveniëren.
De Sowjet-Unie anderzijds dreigde Bangladesh met guerrilla-activiteiten, indien de nieuwe leiders van de politiek van Sjeik Moedjiboer zouden afwijken. Dit gevaar is niet denkbeeldig, indien men bedenkt dat een groot aantal inwoners van Bangladesh, inclusief militia-groepen, de nagedachtenis van Sjeik Moedjiboer nog steeds vereren.
Er zijn dan ook aanwijzingen dat de Indiërs en wellicht de Russen hun zegen hebben gegeven aan een guerrillabeweging in Noord-Bangladesh. Summa summarum mag verwacht worden dat de staatsgrepen van augustus en november de tamelijk hopeloze positie van Bangladesh iets zullen verbeteren. Het nieuwe regime zal misschien de ernstige economische problemen niet kunnen oplossen, maar desondanks een verbetering inluiden vergeleken bij de corruptie en wanorde van Sjeik Moedjiboers regering. Een meer pragmatische stijl van economische planning en additionele buitenlandse hulp zullen daarvoor onmisbare bouwstenen zijn.

P. Krug

De emancipatie van de vrouw

De Voorlopige Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid heeft een studie laten uitvoeren over „*De emancipatie van de vrouw*". Het betreft hier een voorstudie die bouwstenen aandraagt voor de verdere werkzaamheden van de Raad. In deze studie wordt een aanzet gegeven voor een vorm van toekomstverkenning, waarin niet alleen geprobeerd wordt na te gaan hoe de toekomst er op langere termijn uit zal zien, wanneer in het verleden geconstateerde ontwikkelingen zich voortzetten, maar waarin ook getracht wordt aan te geven hoe de toekomstige samenleving er uit zal zien wanneer nu andere keuzen gemaakt worden.
De studie is uitgevoerd door Drs. I. J. Schoonenboom, medewerker bij het bureau van de Raad, en Dr. H. M. in 't Veld-Langeveld, lid van de Raad. Zij ondervonden medewerking van Ir. M. Beuckens-Vries van de Landbouwhogeschool te Wageningen en van het Instituut voor Toegepaste Sociologie te Nijmegen.
Het rapport is bij de Staatsuitgeverij verschenen in de reeks „Voorstudies en Achtergronden" van de Voorlopige Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

De studie begint met een historisch overzicht, waarin de ontwikkeling van denkbeelden over de positie van de vrouw wordt beschreven. Ten tijde van het feminisme van de vorige eeuw is een aantal stromingen te onderkennen. De vier belangrijkste daarvan worden behandeld:
— het *traditionele* waardenpatroon, dat verankerd is in het christendom: man en vrouw zijn ongelijk geschapen, de vrouw is ondergeschikt aan de man, maar zij verwerft zich respect door een goede echtgenote en moeder te zijn;
— het *liberale* waardenpatroon, dat de nadruk legt op gelijkwaardigheid die wettelijk gewaarborgde rechten inhoudt ten aanzien van onderwijs, huwelijk en gezin, beroepswereld en politiek;
— het *romantische* waardenpatroon, dat elementen bevat van de beide vorige: man en vrouw zijn ongelijk maar complementair;
— het *marxistische* waardenpatroon, dat het accent legt op de gelijkheid van man en vrouw: de vrouw kan pas op grote schaal aan de arbeidswereld deelnemen en het gezin is pas een samenlevingsverband van gelijkberechtigden als het gezin ophoudt de economische basiseenheid van de maatschappij te zijn.

De maatschappelijke ontwikkelingen sindsdien leidden er toe dat in de vijftiger jaren de emancipatie voltooid werd geacht. Man en vrouw werden gelijkwaardig geacht, zij het niet gelijk: buiten het gezin heeft de vrouw dan niets te zoeken, dat is het domein van de man.
Het hernieuwde feminisme keert zich tegen deze opvattingen. Daarbij zijn verschillende opvattingen te onderscheiden naast opnieuw een marxistische stroming:
— in een eerste patroon blijft weliswaar de gezinsrol aan de vrouw voorbehouden, maar voorzover de gezinstaak het mogelijk maakt, behoort de vrouw gelijke mogelijkheden te hebben als de man om deel te nemen aan het maatschappelijk leven, vooral aan de arbeid. De man behoort de kostwinning te verzorgen. Om de gelijkwaardige positie tussen man en vrouw tot stand te brengen, dienen voorzieningen te worden getroffen: zowel gericht op verlichting van de gezinstaak (met name mo-

gelijkheden voor part-time kinderopvang), als op optimale deelneming aan de arbeid (part-time arbeid, verlof bij ziekte van kinderen, e.d.);
— een tweede waardenpatroon gaat uit van sociale gelijkheid van man en vrouw zowel in als buiten het gezin. Man en vrouw dienen een gelijk aandeel te hebben in de gezinstaken en in de kostwinning. Pas op deze wijze kan de gehuwde vrouw haar eigen leven inrichten, omdat zij sociaal en economisch onafhankelijk is;
— in een derde, voornamelijk door vrouwen aangehangen waardenpatroon wordt een samenleving nagestreefd die wordt gedomineerd door de thans maatschappelijk ondergeschikte „vrouwelijke" waarden als sensitiviteit, emotionaliteit, coöperatie en creativiteit. Dit betekent een totale herstructurering van de huidige maatschappij, die wordt gekenmerkt door „mannelijke" waarden als koelheid, rationaliteit, intellectualisme, concurrentie en hiërarchie.

In het hernieuwd feminisme ligt aanvankelijk nadruk op eerstgenoemde stroming (waarin de gezinsrol aan de vrouw voorbehouden blijft), later krijgt vooral het tweede patroon de overhand. In vergelijking met de 19de eeuw legt het huidige feminisme veel sterker de nadruk op het recht op arbeid van de gehuwde vrouw. Geheel nieuw is echter de binnen de huidige maatschappelijke orde ter discussie gestelde beroeps- en gezinsrol van de man, evenals de structurering in het laatstgenoemde patroon van de samenleving op basis van de „vrouwelijke" cultuur.
Tegen het einde van de zestiger jaren wordt het gedrag van de individuele man en vrouw vooral door het romantische waardenpatroon bepaald. Daarnaast wordt ook het eerste waardenpatroon door een aantal vrouwen — zij het een minderheid — in de praktijk gebracht. Het is vooral dit patroon dat zich mede onder invloed van het feminisme in de jaren zeventig snel verspreidt.
De voornaamste verschuiving in opvattingen ten opzichte van vroeger betreft het plaatsmaken van de oorspronkelijk exclusieve gezinsbestemming naar een thans vrij algemene acceptatie van een maatschappelijk functioneren van de vrouw.
De studie behandelt vervolgens veranderingen die zich vooral na de Tweede Wereldoorlog in onze samenleving hebben voorgedaan en die mogelijk tot deze verschuiving hebben geleid: hoge prioriteit voor algemene en sociale vooruitgang, verhoging onderwijsniveau, welvaartsverbetering, uitbreiding werkgelegenheid vooral ook in de zogenaamde vrouwelijke broepssectoren, verminderd kindertal, toenemende tolerantie en legitimering van arbeid door gehuwde vrouwen.

In het rapport wordt de vraag aan de orde gesteld hoe de positie van de vrouw in de toekomst zal zijn wanneer de huidige ontwikkelingen zich voortzetten. Geconstateerd wordt dat vele vrouwen nu al, maar ook in de toekomst hun levensbestemming steeds minder alléén aan het gezin zullen willen verbinden. Zij zullen echter primair verantwoordelijk blijven voor de gezinstaken. Dit zal dan resulteren in onder meer een aanzienlijke toeneming van het aantal vrouwen dat part-time wil werken. Gevreesd wordt dat de mogelijkheden hierbij ten achter zullen blijven. Dit onder meer omdat een vermindering van de economische groei zal kunnen leiden tot een verminderde expansie in juist die bedrijfstakken en beroepen waar de vrouw vooral op zal zijn aangewezen: gezondheidszorg, onderwijs e.d. Overeducatie kan ertoe leiden dat mannen minder gekwalificeerd werk zullen zoeken en in een concurrentiepositie met vrouwen de voorkeur zullen krijgen. De sterke stijging van het aantal vrouwen dat geen kinderen heeft en full-time gaat werken, zal de mogelijkheid voor vrouwen die slechts part-time kunnen werken beperken.

Vervolgens wordt in het rapport nagegaan wat het zou betekenen als voor bepaalde „emancipatiemodellen" zou worden gekozen. Voor twee van deze modellen worden deze gevolgen uitgewerkt.
Het eerste betreft arbeidsparticipatie van de vrouw met behoud van gezinsverantwoor-

delijkheid. In dit model zal de vrouw in principe, behalve in de periode dat de opvoeding van haar kinderen dit onmogelijk maakt, full-time werken. De kans dat zij een gelijke maatschappelijke status als de man kan verwerven is echter bij het huidig arbeidsethos niet groot. Nader wordt aangegeven welke gevolgen dit model kan hebben voor het kindertal, het gezin, het onderwijs, en de arbeidssituatie.
Het tweede model betreft een gelijke positie van man en vrouw in gezin en arbeid. Een dergelijke gelijke positie kan op verschillende manieren worden verwezenlijkt. Man en vrouw kunnen beiden full-time gaan werken en de opvoedingstaak zoveel mogelijk afstoten naar anderen (kindercentra, dagouders, woongemeenschappen). Realisering hiervan betekent dat de vrouw zich de huidige positie van de man heeft verworven; het betekent ook verandering naar een nog sterker verzakelijkte, op produktie en consumptie ingestelde samenleving dan thans al het geval is. De sterk op de beroepswereld gerichte oriëntatie en de zelfstandigheid van man en vrouw ten opzichte van elkaar leiden waarschijnlijk tot lossere persoonlijke relaties; gezinsvorming zal niet langer een vanzelfsprekend karakter hebben. Alternatieven waarbij de opvoedingsfunctie van het gezin behouden blijft en de man daadwerkelijk een groter aandeel neemt in de gezinstaken leiden in menig opzicht tot een tegenovergestelde situatie: man en vrouw zijn economisch afhankelijk van elkaar; omdat de man taken die thans als typisch vrouwelijk bekend staan overneemt zal hij in mindere mate dan thans gericht zijn op carrière en verhoging van het inkomen. Realisatie van dit model betekent een samenleving waarin sociale en affectieve waarden belangrijker zijn, maar waar de produktie van goederen en diensten problematisch kan worden. Ook voor dit model wordt nagegaan wat de gevolgen kunnen zijn voor het geboorteniveau, de duurzaamheid van het gezinsverband, het onderwijs en de arbeidssituatie.

Tenslotte behandelt de studie mogelijkheden die de overheid in enkele modellen heeft om de emancipatie van de vrouw te stimuleren. In dat verband wordt nader ingegaan op voorlichting, arbeidsmarktbeleid, onderwijs, huisvesting en voorzieningen voor kinderopvang.
In een volgend nummer van dit tijdschrift komen wij kritisch terug op de inhoud van deze publikatie.

Redaktie

Notities van een lezer

Ik heb in de loop van de tijd zowat alles verzameld wat **Chris J. van Geel** aan gedichten heeft gepubliceerd. Mij boeien niet zozeer zijn verzen als afgeronde en geslepen kreaties, maar meer de enkele regels, een zinswending, een zin. Vaak aan het slot van een vers wendt de dichter met één zin zich uit de tekst, om iets te zeggen van bijzonder indrukwekkende betekenis. Natuurlijk zijn er ook hele gedichten van uitzonderlijke schoonheid in beeld of in gedachte — wat misschien hetzelfde is. In zijn bundel *Uit de slaap gered* staat een vers: Aan een meisje.

Geef hem geen honger mee
die niet toereikend is
om het verlangde te bereiken.

Stel minder snel gerust,
geef deugdelijke kost,
een honger die voldoet,

of geef géén honger mee.

Wat ik bedoel met die soms in een enkele zin opschietende verrassing toont het volgende. In zijn bundel *Vluchtige verhuizing* eindigt een vers van vier regels met deze twee:

Geen rust is ooit geheel voltooid
dan die niet afziet van de vlucht.

Je kunt heel lang met zo'n zinsnede rondlopen om er geleidelijk de diepte van te ervaren.
Men heeft Van Geel wel eens onménselijke poëzie verweten omdat er in zijn verzen vrijwel geen mensen voorkomen. Hij praat over bomen en eenden en kauwtjes en insecten, takken, bladeren en spinnen. Maar dat is domme onzin. Zelden is zo duidelijk de mens aanwezig in poëzie als in die van Chris van Geel. Een voorbeeld :

Kon ik wat woede is
maar in zijn deugd begrijpen
en er natuur van maken
als boom van wortel blad.

Van Oorschot en Johan Polak hebben successievelijk de vijf bundels gedichten van hem uitgegeven. Bij een brand in zijn huis in Groet gingen manuscripten en duizenden tekeningen verloren. Hij was toen zelf niet aanwezig. Hij was bij de begrafenis van een erg goede vriend van hem, de kunsthistoricus en dichter Jan Emmens — in december 1971.
Op 8 maart 1974 is Chris van Geel, op 56-jarige leeftijd overleden.
Een interview van oktober 1972 met G. Brands besloot met de volgende impressie die mij bijzonder dierbaar is: „Terwijl wij een laatste kop koffie drinken — het is diep in de nacht, een eend kwaakt kort, verschrikt — daalt vanaf het plafond een kleine spin tussen ons in. Een centimeter of dertig boven de vloer blijft het beest even aan zijn draad bengelen, bedenkt zich blijkbaar, en klimt snel weer omhoog. We kijken zwijgend naar de spin, tot Van Geel zegt:
'Ik heb eens over een herfstdraad, die bedauwd was, een gedicht gemaakt. Daarin staat dat ik die draad schoon wrijf tussen duim en wijsvinger zonder dat-ie breekt. Maar wat mij nou verbaast is, dat mensen die ik dat gedicht laat lezen bij hoog en laag beweren, dat ik dat lieg. Dat kan niet, zeggen ze, die draad breekt. Nou ja, hoe moet je ze dat nou uitleggen? En dat zijn geen mensen die mij nou zo graag

op een leugen betrappen, maar ze vinden het zó onaannemelijk dat zo'n dunne herfstdraad, van wel een meter lang hoor, zich van dauw laat schoon wrijven zonder te breken. Ik heb trouwens die dauw er helemaal niet afgewreven met het idee: ik zal jullie nou even laten zien, dat die draad niet breekt. Ik veegde gewoon uit een speelse impuls die draad schoon. En in dat gedicht heeft het ook maar een zijdelingse functie. Dat komt omdat stadsmensen nooit een herfstdraad van een meter lang tussen duim en vinger van dauw hebben ontdaan.'

* *
*

Wat neem ik nu te lezen mee op vakantie? Op hemelvaartsdag rijden we weg en we zitten nu al midden in de voorbereidingen. Ik heb een lange lijst van boodschappen in mijn zak: Michelinkaarten vernieuwen; gasflessen en lampen controleren, tentharingen aanvullen. Maar ook korte aanduidingen van wat aan boeken mee zou kunnen.
Niet lang geleden is het derde deel uitgekomen van de notities die *Maria van Rysselberghe* maakte omtrent haar wederwaardigheden in de veertigjarige vriendschap met **André Gide,** gedurende de jaren 1937 tot en met 1945. Er moet nog één deel volgen waarvan ik hoop dat ik het tijdens mijn vakantie kan kopen. Ik heb over de vorige twee delen hier al vroeger geschreven en het nieuwe deel, het derde, zal naar ik aanneem zeker wel aanleiding bieden om er iets van te vertellen. Het bestrijkt de uiterst belangrijke jaren van zijn afwending van de Sowjet-Unie, de gehele tweede wereldoorlog. In dit deel komt ook veel voor omtrent de vriendschap met *Jef Last,* met allerlei onbekende gegevens over hun relatie.

* *
*

Er is nóg een boek dat klaar ligt voor de vakantie. Van **Simenon,** zijn vóórlaatste boek: *Un homme comme un autre;* weer een autobiografisch boek. Sinds een jaar of vier wil Simenon geen romans meer schrijven. Bezig aan een roman — die *Oscar* zou heten — neemt hij van de ene dag op de andere (19 september '72) een reeks belangrijke besluiten. Hij schrijft geen romans meer. Hij verkoopt zijn schitterende, grote huis aan het meer van Genève, in Epalinges, en koopt een appartement in Lausanne.
Kort daarna zweert hij ook zijn schrijfmachine af. Als hij nog iets wil doen dan zal dat van autobiografische aard zijn en hij wil alleen nog maar hardop dicteren in een opname-apparaat. Een secretaresse moet die teksten uittypen. Hij was zeventig jaar geworden.
Sindsdien heeft hij enkele autobiografische boeken geschreven. Als ik me wel herinner „Lettre à ma mère", „Un homme comme un autre" en onlangs een boek waarvan ik geloof dat de titel luidde: „Des traces de pas".
Eigenlijk is het gehele immense werk van Georges Simenon sterk geïnspireerd op eigen belevenissen, maar naast de zogenaamde psychologische romans — waarvan ik, met de novellen mee zeker 140 titels tel, en detective-romans, Maigrets — waarvan ik, met de speurdersverhalen 192 tel — heeft hij tot heden 6 autobiografische boeken geproduceerd. Met de zogenaamde populaire romans van vóór 1932 — onder zeventien pseudoniemen — bereikte hij een produktie van ruim 200 boeken. Zijn totale oeuvre beloopt bijna 600 titels.
Dit is een hoogst verwonderlijke carrière; in de wereldliteratuur op dit niveau, geloof ik, geheel uniek. Het is ook een beetje dáárom, dat ik elk boek dat hij opzettelijk aan zijn eigen leven, aan zijn eigen visies wijdt, met zoveel spanning opneem: „Un homme comme un autre" — (dát geloof ik niet) — komt in deze notities nog wel eens terug.

* *
*

Zojuist is een boek verschenen — in de gewichtige serie Privé-Domein van de Arbeiderspers — dat stamt uit de traditie van de grote, klassieke vertellers: **Onrustige jeugd** van **Konstantin**

Paustovsky. Het is het tweede deel van de memoires van die in 1968 op hoge leeftijd overleden Rus. Het eerste en derde deel *(Verre jaren* en *Begin van een onbekend tijdperk)* waren al uitgekomen in vertaling en de andere drie delen zullen nog in de toekomst gepubliceerd worden.
Paustovsky werd in 1892 in Moskou geboren en heeft bewust de revoluties van 1905 en 1917 beleefd. Hij heeft door heel Rusland veel gereisd — zoals hij zegt: elk boek betekende een reis en elke reis betekende een boek. Hij is de verteller van het Russische leven: „Mijn hart behoort aan het centraal-russische landschap. Ik ken geen land, dat tegelijk over zo'n ongehoorde lyrische kracht en een door zijn zwaarmoedigheid, rust en wijdsheid zo smartelijk betoverende schoonheid beschikt, als Centraal-Rusland. En al zal ik honderd jaar worden dan zou ik aan die honderd jaar nog niet genoeg hebben om de bevrijdende en verlossende invloed die van het Russische landschap uitgaat, geheel vast te leggen."
Door zijn weergaloze verteltalent was hij in Rusland erg populair. Hij is een diep overtuigde communist, maar even diep is hij een voorstander van literaire vrijheid.
Herhaaldelijk is hij in conflict geraakt met het bewind, maar hij bleek onaantastbaar te zijn. In zijn eigen tijdschrift *Het literaire Moskou* bood hij jonge dissidente schrijvers de gelegenheid tot publikatie. Ook bij de befaamde processen tegen Brosky, Daniel en Ziniawsky heeft hij hard geprotesteerd.
Zijn populariteit bij jong en oud is begrijpelijk. Vooral zijn autobiografisch werk is boeiend en meeslepend door de heldere echtheid van mensen en gebeurtenissen. Er staan klassieke verhalen in die onvergetelijk zijn. Ik denk aan het verhaal van het park: „Een oase van rust", in het derde deel en aan de historie van „Ostap de lierspeler", in het eerste deel.

In *Le Monde* schreef Rawicz: „De taal van Paustovsky stroomt voort als een machtige rivier. Zijn volmaakte meesterschap stelt hem in staat iets miraculeus tot stand te brengen: de revolutie, het volk, de vrijheid en het geluk wezenlijk en overtuigend gestalte te geven".

* *
*

Ik zou graag meenemen op vakantie het nieuwe boek van *Piet Thoenes* over de **utopie** en het **utopische denken** maar het is nog niet gedrukt. Het is een ongelooflijk boeiend onderwerp. Ik herinner mij nog hoe ik in mijn jeugd aan de hand van de prachtige excerpten van Quack de utopische socialisten bestudeerde: *Saint Simon, Charles Fourier* en *Robert Owen.* Later het magistrale werk van *Ernst Bloch: Das Prinzip Hoffnung,* in drie delen.
De laatste tijd is het onderwerp weer erg in de aandacht. Te onzent hebben F. Polak en M. Plattel veel gepubliceerd op dit gebied.
Er valt niet te ontkennen, dat in de *hoop* die het utopische denken voedt, een behoorlijke portie *wanhoop* ingedruppeld zit. Er zijn golven van utopische projecties geweest en steeds werden die in beweging gezet door het verlangen: geforceerd een perspectief uit te zetten in een vastgelopen situatie. Met een variant op 1 Cor. 13/13 — misschien wel zó te interpreteren — mag men zeggen: „Zo blijven dan: begrip, hoop en solidariteit, maar de meeste van deze is de solidariteit".
De mens kan niet buiten begrip. Misschien kwelt gebrek aan begrip de mens wel even onverdragelijk als gebrek aan water, brood, lucht en lustbevrediging. Bewezen wordt dit al min of meer door de soms tot in het absurde zich uitstrekkende vormen van geloofsconstructies, waarin krampachtige pogingen worden gedaan om ordening en begrijpelijkheid in de chaos af te dwingen. In onbegrip, in onbegrijpelijke situaties wordt de mens gek als het lang duurt. Meestal redt de mens zich dan door een verzonnen constructie, een mythe, een waan.
Maar ook zonder hoop kan een mens niet leven, dan op gevaar af te vervallen tot animaal reageren. Hetzelfde geldt voor de solidariteit, misschien beter te

benoemen als medemenselijkheid *„En die het meeste"*.
In het utopische denken slaan deze wezenlijke verlangens neer. De utopie levert het onmogelijke als richtsnoer. Er wordt door de mens — een uniek verschijnsel in de kosmos — met de utopie een hartstochtelijke aanloop genomen om over de onbevredigende werkelijkheid heen te springen. Zonder het utopische denken — het verlangen ongelijkheid, onrecht en vermijdbaar leed te delgen — verliest de mens zijn menselijkheid. In de kern van het humanisme is het uitzetten van een doelvorm — utopisch denken — een onverbiddelijke voorwaarde.

* *
*

Er is een zeldzaam boek dat ik niet mee zal nemen naar Frankrijk: het pas verschenen boek met nieuwe verhalen van Isaac Bashevis **Singer,** getiteld *Passions*. Genuanceerde en subtiele Engelse teksten leiden mij af in dat land van onze vakantie. Als ik vóór onze tent een paar uur zou hebben zitten lezen in de verhalen van Singer, amerikaans vertaalde typisch jiddische verhalen — dan zou het me de grootste moeite kosten daarna op het terras van het naburige dorp deelnemend met een oude curé over zijn zorgen over de moderne jeugd te praten. Het zijn twee totaal verschillende talen van twee geheel verschillende werelden.
Ik lees dus nu in deze dagen vóór mijn vakantie Singer uit. Al vele van zijn vroegere romans en novellen heb ik hier besproken, het laatst geloof in *Enemies, a love story*. Daarna was er nog een reeks van prachtige verhalen verschenen onder de titel *A crown of feathers*.
Deze keer is het weer hetzelfde weefsel: vreemde, bijne dwaze of heel wijze mensen, malle ontmoetingen, eigenaardige hartstochten. Singer beschrijft dit alles met ironie en verdraagzaamheid op grond van zijn uitgesproken opinie dat armetierigheid en noblesse, lieflijkheid en wreedheid, drama en comedie, de twee zijden vormen van het éne leven, dat wij meestal verspillen — als een verteller de verschijnselen ervan niet éven weet vast te houden in de tijd.

* *
*

Begin van dit jaar is er nog een boek uit Amerika gekomen dat U niet moet laten passeren: *The understudy* van de bekende **Elia Kazan.** Deze kleine Griek die in Amerika geboren is, heeft zijn grootste successen behaald in de theaterwereld als producer-regisseur van bekende toneelstukken en films als *De dood van een handelsreiziger, Tramlijn begeerte, Kat op een heet zinken dak.*
Zijn jeugd — dat heeft hij eens aan zijn biograaf Michel Ciment bekend — was vol angsten. Hij was klein, arm en meisjes keken niet naar hem om. Tot op hoge leeftijd heeft hij het gevoel gehad, dat de wereld hem klein wilde houden en dat een nederlaag elke dag zijn deel zou kunnen zijn.
Hij is een gewiekste theaterman, acteur, producer, regisseur, tekstschrijver. Toen hij voor het eerst in Hollywood kwam te werken drong men erop aan zijn naam en zijn neus te laten veranderen. Hij weigerde. Hij kreeg last met de Commissie tegen on-amerikaanse activiteiten (McCarthy). Hij weigerde uitleg — verwees naar zijn films: dat waren er geen van een behoudend man.
Op zestig-jarige leeftijd schreef hij een boek. Ik heb het hier besproken: *The arrangement*. Het was een geweldig boek. Daarna verscheen *The assassins*, ook goed, maar minder. Nu heb ik in één ruk uitgelezen: *The understudy*. Weer een grandioos boek.
Het is de geschiedenis van een acteur — de ik-figuur — die gemaltraiteerd wordt door een zeer oude acteur, die ooit grote triomfen heeft gevierd en die krampachtig, ondanks zijn aftakeling, deze vergane superioriteit tiranniek zijn omgeving, in het bijzonder de jongere acteur blijft opleggen.
De kern van het boek is de zogenaamde *Rave Act* — de, laten we zeggen: extatische scêne. De oude acteur, Sidney Castleman, is over zijn hoogtepunt heen,

maar hij terroriseert zijn jonge collega ongehoord. Hij verwijt hem nooit zijn „rave act" gehad te hebben, een amateur te zijn gebleven, nooit boven een matig vakmanschap te zijn uitgekomen.
Het is de roman van de strijd van de jonge acteur om te bewijzen dat hij wat kán, dat hij tot een „rave act" in staat is. Maar die spanning tussen die twee is verpakt in een onmogelijke vriendschap vol ellende en vernederingen. De oude acteur gaat walgelijk ten gronde, maar glorieus rechtop gehouden door de jongere die tenslotte in een tweetal gebeurtenissen — tot het uiterste gebracht — zijn extatische scêne beleeft.

* *
*

Er is in de boeddhistische literatuur een heerlijk verhaal, dat de rationalistische methode van reageren begunstigt.
Er zat eens een haas te slapen onder een manggaboom. Plots vernam hij een hevig lawaai. Hij dacht dat het einde der wereld was aangebroken en hij zette het driftig op een lopen. — Toen de andere hazen hem zagen hollen vroegen ze hem: „Waarom loop je zo hard?" Hij antwoordde: „Het einde van de wereld is aangebroken!" Meteen renden de andere hazen met hem mee. — Toen het hert de hazen zich zag voortspoeden, vroeg het: „Waarom hollen jullie zo hard?" En de hazen riepen in het voorbijgaan: „We hollen omdat het einde van de wereld is gekomen!" Meteen voegde het hert zich in hun rijen en spoedde zich voort. — Op deze wijze ging het ene dier na het andere mee in de stoet, totdat het gehele koninkrijk der dieren in paniek voortvluchtte, hetgeen slechts eindigen kon in een vreselijke katastrofe.
Toen **Boeddha** de dieren zo zag rennen in volkomen verwarring, vroeg hij aan de groep die hem passeerde waarom zij zo'n haast hadden. „Omdat de wereld op zijn eind loopt!" „Dat kan niet waar zijn", zei Boeddha. „de wereld loopt niet op haar eind, er is niets dat daarop duidt. Maar laten we eens nagaan hoe het komt dat jullie dit denken." Eén voor één vroeg hij het aan alle dieren, tenslotte aan het hert en aan de hazen.
Toen de hazen hem vertelden dat zij op de loop waren omdat de wereld ten einde liep, vroeg hij welke haas dit gezegd had. Zij wezen die haas aan en Boeddha wendde zich tot hem met de vraag: „Waar was je en wat deed je precies toen je op de gedachte kwam dat het einde van de wereld was aangebroken?" De haas antwoordde: „Ik zat te slapen onder een manggaboom". Boeddha veronderstelde: „Waarschijnlijk hoorde je een manggavrucht vallen — want daar is het nu de tijd voor — het lawaai maakte je wakker, je werd bang en dacht dat het einde van de wereld gekomen was. Laten we naar de boom terugkeren en eens kijken."
Ze gingen naar de boom. En inderdaad vonden zij de gevallen vrucht op de plaats waar de haas had gezeten. Op deze wijze redde Boeddha het koninkrijk der dieren voor de ondergang.

*
* *

Er is een boek dat ik mij verplicht voel mee te nemen met vakantie, maar ik vrees dat ik er niet in zal lezen. Al een poosje ben ik weer gaan lezen in **Spinoza.** Volgend jaar, 1977, 21 februari zal het driehonderd jaar geleden zijn dat deze meest befaamde Nederlandse filosoof, op 44-jarige leeftijd overleed.
Al vóór de laatste oorlog heb ik Spinoza gelezen, geboeid door de onverbiddelijke denkconsequentie uit een wrak lichaam. Later werden er correcties aangebracht in het wat romantische beeld van de stille, verdreven, zieke Jood die dwars tegen die tegenheden in toch een denksysteem ontwikkelde waarin vaag een onoplosbare tegenstelling stak: mathematisch droog en briljant van originaliteit. Die correcties betekenden: in zijn jonge jaren was hij niet tot rabbijn opgeleid maar had hij samen met zijn broer heel zakelijk een diamanthandel gedreven. De originaliteit moest gerelativeerd worden door de lijnen van het denken van de middeleeuwen al uit dóór hem heen te onderkennen. Toen ik ouder werd zag ik niet meer zozeer romantische raadsels in hem, maar meer rationele onopgelostheden.

Onlangs las ik een zeldzaam doordringend essay over Spinoza van de ook in onze kringen bekende Poolse denker *Leszew Kolakowsky: The two eyes of Spinoza*, in een grote bundel van opstellen door allerlei lui samengesteld. Daarin betoogt Kolakowsky dat Spinoza zich er bewust van moet zijn geweest, dat het metafysische oog divergeert met het wetenschappelijke oog; hij zag met elk oog iets anders. Het onontkoombare besef van vrijheid en verantwoordelijkheid dreef hem enerzijds tot prachtige bladzijden van humaniteit — de redenering dat alles gaat zoals het gaat en dat niets kan geschieden dan in een gesloten systeem van oorzaak en gevolg gaf hem anderzijds de onontkoombare dogmatiek in de pen. „Of hij stierf met een gevoel van tevredenheid of van mislukking zullen we nooit weten."

P. Spigt

TE UTRECHT:
DRIE VRIJDAGEN OVER HET LEGITIMERINGSASPECT IN HUMANISME EN SOCIALE WETENSCHAP

Aan de rijksuniversiteit te Utrecht is, zoals elders, beraad op gang over de vormgeving aan postacademisch (postdoctoraal, extradoctoraal; de termen liggen niet al te vast en hun betekenissen vloeien in elkaar over) onderwijs.

De vakgroep Cultuursociologie uit de subfaculteit der sociaal culturele wetenschappen is bereid een serie op te zetten over verbanden tussen wetenschap en levensbeschouwing. Het hier in het hoofd vermelde is een eerste poging; humanisme is hier de betrokken levensbeschouwing.

Het legitimeringsaspect houdt onder andere in een achteraf rationaliseren (en goedpraten) van wat er toch al is of van wat men toch al doet. Maar men zal bij nadere analyse bemerken dat er misschien wel veel meer onder moet vallen: de zingeving en wellicht alle verklaring.

Vier leden van de vakgroep en de heer Spigt van het Humanistisch Verbond zullen als discussie-kern fungeren en daarbij in het bijzonder letten op (en inleiden):

- *humanisme, een legitimering? (P. Spigt)*
- *structuralisme, een antihumanisme, een legitimering? (R. C. Kwant)*
- *sociale wetenschapsbeoefening, een humanisme, een legitimering? (A. J. Wichers)*
- *fenomenologische (sociale) wetenschapsbeoefening onder voorgaande gezichtspunten (H. W. A. Hilhorst)*
- *marxistische (sociale) wetenschapsbeoefening onder voorgaande gezichtspunten (P. Thoenes)*

Data en tijden: De vrijdagen 3, 10 en 17 september van 10 tot 17 uur (of waartoe nader in de groep besloten wordt).

Plaats: Transitorium II, Universiteitscentrum De Uithof, Utrecht.
Kosten: geen of geringe.
Deelname: ook graag uit de kring van dit blad.

Inlichtingen en opgave bij: Dr. A. J. Wichers, tel. 030 - 531925; thuis 03438 - 6666.

Schriftelijk: Sociologisch Instituut, Heidelberglaan 2, Utrecht.

HUMANISTISCHE STICHTING SOCRATES

De Stichting is in het leven geroepen

- om de doordenking van de wetenschappelijke en culturele achtergrond van het moderne humanisme te bevorderen,
- om de mogelijkheden te scheppen voor een uitwisseling van gedachten omtrent de fundamentele vragen waarvoor het humanisme geplaatst wordt,
- Om door publikaties op wetenschappelijk niveau het moderne humanisme te verdiepen en te verbreiden.

Vormen van deelneming:

a. donatie van tenminste *f* 30,— per jaar ter ondersteuning van de bijzondere leerstoelen,

b. contributie van tenminste *f* 15,— per jaar.

Donateurs worden tevens als contribuanten beschouwd.

De stichting geeft uit

rekenschap

driemaandelijks tijdschrift voor wetenschap en cultuur, onder redactie van prof. dr. J. C. BRANDT CORSTIUS, prof. dr. H. FREUDENTHAL, mr. M. KNAP, P. KRUG, dr. J. VAN LONDEN, prof. dr. J. P. VAN PRAAG, prof. dr. B. W. SCHAPER, P. SPIGT, drs. R. TIELMAN.

Het abonnement loopt van 1 januari t/m 31 december. Abonnementsprijs *f* 25,—; losse nummers *f* 6,25.

Het adres van de Stichting Socrates en van de redactie en administratie van Rekenschap:
Oudegracht 152 - Postbus 114 - Utrecht. Telefoon (030) 318145.

Voor betalingen van donaties, contributies en abonnementsgelden giro 58.22.93 t.n.v. de Humanistische Stichting Socrates.